

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Анатолій В. ФУРМАН, Марія ПІДГУРСЬКА

Copyright © 2010

“Без історії предмета немає його теорії;
але і без теорії предмета немає навіть думки
про його історію, тому що нема самого поняття
про предмет, про його значення і межі”

М.Г. Чернишевський
(*Избранные философские сочинения. –*
М., 1950. – Т.І. – С. 303)

ВСТУП

Соціальна робота належить до професій, які виникли у другій половині XIX століття і розвиваються на основі всезростаючого запиту сучасного суспільства стосовно створення *дієздатної системи соціальної допомоги населенню*. Історія створення і формування основних ідей, підходів, концептів, мети, принципів, технологій, методів і засобів соціального практикування давня, і ґрунтується вона на поступовому розвитку й удосконаленні уявлень соціуму та окремих особистостей про зміст, структуру, особливості людинознавчої діяльності, про способи налагодження ситуативної соціальної взаємодії. Система соціальної допомоги пройшла шлях від філантропного підходу в підтримці соціально вразливих верств населення, людей, які потрапили у ту чи іншу скрутну життєву ситуацію, до появи такого виду професійної допомоги, як *соціальна робота*, що призначена створювати засадничі умови не тільки для соціального забезпечення громадян, а й для розвитку їхніх можливостей і вміння вибудовувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси у здоланні життєвих криз і колізій, позитивно самореалізуватися у громадянському та особистому повсякденні.

Пропонована дисципліна відноситься до засадничих загальносоціологічних, які формують фаховий світогляд майбутніх соціальних працівників. Студенти вивчають основні поняття, що стосуються організаційних основ

соціальної роботи в історії України та історії сучасного світу, вперше знайомляться із методами і формами соціальної роботи, котра проводиться з різними категоріями і групами населення, аналізують особливості системної побудови соціального забезпечення та досягають найефективніші способи її здійснення.

Структура і зміст курсу “Історія соціальної роботи” передбачає логічне та послідовне розкриття таких основних проблем, як місце соціальної роботи у суспільному устрої країни на різних етапах її історичного розвитку; основні моделі соціальної роботи, що діяли і діють у нашій країні і за кордоном; система професійної підготовки спеціалістів у галузі соціальної роботи; види, форми, методи, засади і рівні здійснення цієї роботи з різними групами населення; взаємозв’язок соціальної роботи, державної політики, права та суспільної свідомості як показник соціальної держави.

Основними завданнями даного курсу є досягнення студентами рівня теоретичного розуміння соціальної роботи як науки, навчальної дисципліни й особливої сфери професійної діяльності в контексті вивчення історичних етапів становлення і розвитку цього важливого напрямку суспільного практикування.

Одне із похідних завдань – надання студентам відомостей стосовно ідей, принципів, моделей, змісту, технологій, форм, методів і засобів здійснення соціальної роботи з різними групами клієнтів на різних етапах становлення суспільних організацій (етнос, нація, федерація тощо).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Тема 1.

Форми допомоги у слов'ян до X століття

1.1. Елементи соціального захисту в життєдіяльності слов'янських племен VI–X століть

У розв'язанні гострих соціальних проблем, які нині стоять перед українським суспільством, дедалі більшого значення, поряд з удосконаленням державної системи захисту населення, набуває відродження форм і методів благодійності різних організацій, громадських об'єднань та окремих осіб. *Благодійність* – це, передусім, вияв цілеспрямованої уваги до людей, котрі з різних причин не можуть власними зусиллями забезпечити собі хоча б мінімальні умови належного існування за конкретних обставин суспільного повсякдення, а також надання їм посиленої допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, підтримання їхнього матеріального, соціального та психологічного стану.

Стародавні слов'яни, у тому числі й праукраїнці, які відомі з історичних джерел від VI ст. н. е., жили, як відомо, *родовими громадами*. Закономірно, що в них закріплювалися певні стереотипи спільної та індивідуальної поведінки, серед яких найважливішими є *реципрокація* та *редистрибуція*. Саме ці рамкові процеси утворили історично ранні форми соціальних відносин, прийнявши захисну функцію у системі роду як головну, засадничу. Важливо зауважити, що до виникнення класового суспільства ця функція первинно була притаманна усім людським спільностям. Слов'янські племена не є винятком. Механізми реципрокних зв'язків із часом ускладнювалися і набували етнічного забарвлення, внутрішньої специфічності і відмінного формовияву.

Основними заняттями стародавніх слов'ян були землеробство і скотарство, що вимагали виконання трудомістких робіт груповими і навіть колективними зусиллями. Саме тому у пліні повсякденного життя слов'ян такого великого значення набула *громада як орган місцевого селянського самоуправління*. До його компетенції належали земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним. Родова громада була об'єднана взаємним обов'язком родичів у матеріальній допомозі, захисті й помсті за завдані будь-ким кривди та образи. Таке взаємне зобов'язання було зумовлено як колективним

характером виробництва, так і родинними зв'язками між членами роду. Звідси постає закономірне виникнення індоєвропейських мов як найвагоміших мовних сімейств, до якої належить більшість мов європейського загалу (включаючи слов'ян), народів Індії, іранської мовної спільноти.

Із розпадом родових зв'язків, що датується початком IX століття, стародавні слов'яни стали об'єднуватися у *територіальні*, або ще як їх називали, *сусідські громади*, котрі охоплювали кілька родин і володіли певною територією. Такі об'єднання називалися *задругами* чи *верв'ями* і створювалися для здійснення спільних справ, у тому числі й для надання допомоги нужденним. Єдність такої громади підтримувалися широким колом побутово-господарських зв'язків, котрі акцентували увагу їх зверхників на повсякденних соціальних (точніше – життєвих) проблемах поселення.

1.2. Основні форми допомоги і взаємодопомоги у стародавніх слов'янських громадах

Буденна практика здійснення захисту людини у системі стародавнього роду, життєдіяльність якого підпорядковувалася громадським нормам, знаходила відображення у конкретних формах допомоги та взаємодопомоги, основними з яких були чотири. Коротко проаналізуємо їх.

Культові форми допомоги та підтримки. Відомо, що міфологічне мислення слов'ян пов'язане з певною моделлю дій щодо захисту та охорони спільності чи окремого її члена. *Архетип* як первісна, початкова форма чогось – це вихідно дії і вчинки здійснювані богом, героєм, предком. Саме вони у ритуальній формі “допомагали” слов'янській спільності “вибудовувати” філософію допомоги, а наслідування їх, діяння за їхнім взірцем формує норми альтруїстичних (альтруїзм як безкорисливе піклування про благо інших) учинків групи людей, об'єднаних певними інтересами.

Активно формували стереотипи реципрокної поведінки *волхви* – у давньоруській традиції жреці, віщуни, чаклуни. Вони відігравали роль певних суб'єктів-регуляторів масових, групових відносин. Причому діяли вони зазвичай за умов економічної, соціальної чи особистої кризи, коли треба було розв'язувати якусь нагальну проблему, виконуючи сакральні та громадські функції. Відомі факти, коли за волхвськими законами задля відновлення благополуччя громади, крадіїв урожаю вбивали чи виганяли із поселення, розоривши їх

маєток. Така традиція зберігалася в окремих селищах аж до XIX століття. З одного боку, тут наявна суто утилітарна функція редистрибуції (розподілу в кризовій ситуації), а з іншого – механізми розподілу характеризуються нормативною архетипічністю поведінки волхвів як суб'єктів взаємопідтримки.

Більш пізньою формою вшанування могутності богів були **братчини**, що святкувалися сільськими громадами шляхом прославляння святого покровителя. Згодом це було традиційне вузькогрупове свято, що відзначалося або цілим селищем, або кількома селищами “вскладчину”, де кожен учасник надавав певну частку продуктів харчування на громадські потреби. Крім того, іншим важливим механізмом закріплення реципрокних відносин, пов'язаних із сакральними установками, були *родові обряди шанування предків*, які обожнювалися – до них зверталися через культові обряди, що в кінцевому підсумку приводило до певного родового єднання. Відтак у стародавні часи в наших пращурів існували громадські форми допомоги, головню пов'язані з культом смерті; до них належали *громадська тризна, громадська милостиня, “страва”, подаяння натуральними харчовими продуктами*. Ще один значущий аспект сакралізації процесу допомоги – *культ героя, додержування громадських традицій, підпорядкування усунільненим нормам життєдіяльності* юних поколінь зрілими. Показовими тут є княжі бенкети (учти), які збирали дружинників, котрі не лише харчувалися у князя, а й використовували своє законне право на банкетування.

Найпоширенішою формою допомоги і взаємодопомоги між князем і дружинниками був викуп полонених, що, скажімо, зафіксовано договором князя Олега із Царгородом (911 рік) і наказом Ігоря (945) “Про порятунок полонених”. Ними визначалися взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків, у якій би країні вони не знаходилися, та повернення їх на батьківщину. Загалом договір вважається першим в Україні документальним свідченням турботи держави про тих своїх громадян, котрі цього реально потребують.

Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім'ї, поселення. Вони пов'язані із ведруським родовим простором, у котрому була закладена традиція піклування про слабких і немічних. Причому форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним із варіантів

підтримки літніх було спеціальне *відведення їм земель*, яке уможливлювало заготовлю сїна. У похилому віці вони доглядалися окремими представниками громади. Так, старця призначали на постій за чергою, здебільшого на кілька діб, до різних членів громади, де він отримував нічліг і харчування. Названа форма зберігалася до кінця XIX століття.

До прийняття християнства на Русі існували й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на “той світ” було добровільне залишення немічною людиною громади. Старі люди, котрі вже не могли працювати, селилися неподалік громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили завдяки подаянням, що було типовим аж до XVI століття. Хоч “старі та малі” належали до однієї соціально-вікової групи, форми допомоги і підтримки стосовно перших і других були близькими, проте не однаковими. Вельми поширеним був звичай, коли полонені дорослі чоловіки *умертвлялися*, а жінки та діти *адаптувалися племенем переможців* і входили до окремих родин. Це був своєрідний родинний інститут захисту і збереження життя матерів і дітей інших етносів чи народностей.

Соціально-економічне підґрунтя дару та дарообміну наявне у мотивах *усиновлення* всередині родової громади і виникнення інституту приймацтва у південних слов'ян. Здебільшого приймали у родину сироту літні люди, коли їм уже важко було давати раду господарству, а вони не мали власних спадкоємців. Той, кого прийняли до нової для нього родини мав господарювати, шанувати новоявлених батьків, був зобов'язаний поховати їх.

Ще одна поширена форма підтримки сироти – громадська допомога, що за характером збігалася з допомогою немічним старим, коли дитина переходила з хати до хати на годування (харчування). Сироті могли призначити “громадських” батьків, котрі брали його чи її на утримання. Проте якщо сирота мав своє господарство, то громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися вихованцями або годованцями. Воднораз вдови, як старі й діти, вважалися соціально незахищеними. Є підстави припустити, що перша форма допомоги вдовам розвивалася за принципом дару-віддату у системі сакральних групових відносин.

До давнього звичаю належить і ходіння за “*навальним*”, що зустрічався ще у XIX столітті на Півдні України. Він полягав у тому, що нужденній жінці надавали допомогу харчовими продуктами, зазвичай восени, після

збирання врожаю. Коли жінці приносили ці припаси, то вона, зі свого боку, пропонувала гостям випити й закутити. Звісно, поруч із зазначеними індивідуальними формами захисту виникають форми *взаємодопомоги, колективного захисту*, коли допомога чи підтримка надається родині, сусідській громаді, цілому роду.

Господарські форми допомоги та взаємодопомоги. У їх основі лежить “усяка взаємовиручка”, а в економічному розумінні – *форма обміну*, що зародилася у первісній громаді з появою в ній розподілу за працею та особистою власністю. Ранні форми допомоги і взаємодопомоги – реципрокації – первинно мали *ритуальний характер* і до XIX століття зберігалися у вигляді народних свят.

Передусім підкреслимо, що різні форми селянських “помочей” за всієї їх різноманітності мали певний *сценарій*, у котрих були збережені рештки магічних аграрних культів. Він охоплював такі елементи: *ритуальний договір*, де обов’язковими елементами є “хліб-сіль і могорич”, *спільна трудова діяльність*, що здійснювалася в договірні терміни, а після завершення робіт – *спільні трапеза, ігри, танці, розваги*. Отож “помочі” розглядалися як трудове свято, у якому брало участь усе сільське населення, незалежно від соціальної приналежності чи реального статусу. Причому серед різних видів “помочей” як специфічної форми групової підтримки назвемо обов’язкові позасезонні і сезонні.

Різновидом архаїчної моделі допомоги є толоки, що одночасно були і формою спільної діяльності і формою допомоги бідним селянам, включали у себе спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, гною, будівництво хатин, млинів (здебільшого за умови частування помічників господарем).

Ще один вид господарської допомоги – спільне використання робочої худоби (“супряга”), коли обробка землі здійснювалася “найманими волами”. Тут передбачався взаємообмін послугами, коли одна і та ж особа і надавала, й приймала ці послуги. Імовірно, що саме у цей період утверджується закон “еквіваленту” за формулою “Я – тобі, Ти – мені”, що у подальшому буде мати різну інтерпретацію.

Отже, реципрокні та редистрибутні соціальні зв’язки, які реально підтримували збереження єдиного часопростору життєдіяльності праукраїнських поселень, важливого для всіх членів прадавньої спільності, стали основою для виникнення і розвитку *християнської моделі допомоги та підтримки* усіх – дітей-сиріт, інвалідів, удов, пристарілих, – хто їх явно потребував.

Тема 2.

Княжа та церковно-монастирська форми підтримки нужденних у X–XIII століттях

2.1. Вплив Хрещення Русі на зміну моделі соціального захисту населення.

Спільними рисами різних народів, як відомо, є здатність до співчуття і співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, прийти на допомогу тощо. Саме названі спроможності й уміння існують віддавна, змінюючи з часом форми і способи свого виявлення. Споконвіків не обділені ними й слов’яни. Письмові згадки західних мандрівників давнини вказують на виняткові гостинність, милість, доброту, чуйне ставлення до полонених наших давніх предків. Турбувалися слов’яни і про співвітчизників, котрі потрапляли в біду. Так, Київська Русь уклала з греками низку спеціальних договорів під назвою “Про порятунок полонених”. Останні визначали взаємні зобов’язання щодо викупу русичів і греків і способи повернення їх на батьківщину (вище згадувані договори князів Олега й Ігоря 911 і 945 років відповідно).

Доброзичливість, людинолюбність, відкритість слов’янської душі формувалися під впливом *особливих географічних і природних умов*, серед яких слушно виокремити безкрайність рівнинних і лісостепових просторів, помірний клімат, постійну потребу в колективному захисті від войовничих половців та інших сусідніх народностей. Духовність та культура слов’ян стрімко розвивалися також завдяки сподвижницькій діяльності просвітителів Кирила та Мефодія, які у 898 році створили для них єдину книжно-письмову мову. Вона виявилася одним з визначальних чинників становлення та розвитку слов’янської цивілізації, того особливого одухотворення повсякдення наших пращурів, яким властиві доброзичливість, співстраждання, довірність і любов до рідної землі.

У X–XII століттях в Україні-Русі відбувається зміна моделі допомоги і підтримки нужденних. Головно це пов’язано з трансформацією соціально-економічної ситуації та розвитком вітакультурного простору буденного життя слов’ян. До початку IX століття тут завершився розпад *первіснообщинного ладу*, а тому були *зруйновані родоплемінні зв’язки і відносини*. На зміну останнім прийшли територіальні, політичні та військові, виникли *племінні союзи*, на базі яких урешті-решт створюється держава – **Київська Русь**. Правлячою

соціальною групою молодшої держави стали *князь та його дружинники*. Розвиток феодальних відносин, інтереси єдності країни вимагали реформування ведруських уявлень, прийняття спільної релігії. У 988 році християнство у православному варіанті визнається *офіційною державною релігією*, а відтак з'являється й нова впливова організація – *церква*.

Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя тогочасного суспільства, на соціальні відносини, що закономірно позначилося на характері, формах допомоги та підтримки того чи іншого люду. З цього часу починає формуватися *християнська концепція допомоги*, в основі якої перебуває філософія любові до ближнього. “Полюби ближнього твого, як самого себе” – ця формула стає моральним імперативом (себто велінням), що визначає високо людську сутність учинку особи. З іншого боку, вона відображає громадський акт єднання різного народонаселення, стаючи тим самим показником приналежності до певної спільності.

Звісно, що основними *об'єктами допомоги стають* хворі, жебраки, вдови, сироти. З'являються *законодавчі акти*, що регулюють відносини у царині підтримки та допомоги різних категорій населення. До найдавніших джерел права належать *церковні статuti* князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого, що містять норми шлюбно-сімейних відносин. Виникають також нові *суб'єкти допомоги* – *князь, церква, парафія, монастирі*, утверджуються й *основні її напрямки* – княжа і церковно-монастирська підтримки, парафіяльна благодійність, милостиня.

2.2. Християнська благодійність за правління князя Володимира Великого (з 980 по 1015 роки)

Князь Володимир, запроваджуючи християнство на Русі, сам глибоко сприйняв звернені до душі людини канонічні положення, що закликають загал турбуватися про ближнього, бути милосердним. Ось деякі з них: “*Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть*”, “*Хто просить у тебе, то дай, а хто хоче позичити в тебе – не відвертайся від нього*”, “*Продай добро своє та й убогим роздай*”, “*Тіштеся з тими, хто тішиться, і плачте з тими, хто плаче*”. Володимир, за свідченням літопису, пройнявшись духом християнських повчань, велів “*усякому старцеві й убогому приходити на княжий двір, брати їжу і питво, і гроші з казни*”. Та оскільки немічні і хворі

не могли добиратися до його двору, то князь звелів зробити вози, куди клали хліб, м'ясо, рибу, овочі, мед у бочках, квас і возили містом, питаючи: “*Де хворі і старці, які не можуть ходити?*” Таким нужденним роздавали все їстівне для належної підтримки життя.

Прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 році видає Статут (закон), у якому, згідно з релігійними настановами, доручає духовенству і церковним структурам опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких, устанавлює для благодійних закладів “десятину”. Відомо, що цей мудрий правитель здійснив багато прогресивних для свого часу заходів, завдяки яким освіченість, культура русинів досягли високого рівня. Зокрема, мовиться про заснування училища для навчання убогих людей, богодільні, будинки для паломників, запровадження народних свят, на яких виявлялася турбота про убогих, сиріт, удів, мандрівників – роздавалася їм велика милостиня. Не випадково про князя Володимира за його чуйність, безкорисливість складено стільки легенд, билин, оповідань. Його приклад наслідували інші представники княжої влади та духовенства, а тому благочинна діяльність набувала в Київській Русі все більш спрямованого й організованого характеру, досягла системності.

Благодійність Володимира інколи ставала *загрозливою для держави*. Так, за свідченням літописців, князь став поширювати свою добродійність навіть *на злодіїв та вбивць*, замінюючи їм страту на штраф. Через це вони невдовзі втратили будь-який страх перед владою, а з боку бояр і військової опозиції ці ненасильницькі способи покарання викликали незадоволення. Довелося втручатися духівництву, яке вимагало від Володимира покарання знахабнілих злочинців.

Стосовно традиції трапез із залученням жебраків і сіроми, то вони не були явищем винятковим, а відомі з давніх ведруських часів як давня традиція. Скажімо, саме вони, широко практикувалися у стародавніх Римі і Греції. Наприклад, римський імператор Нерон припинив заведені до нього публічні обіди, замінивши їх роздаванням кошиків із припасами, а Доміціан їх відновив. Натомість Троян пропонував бідним вибір – обіди, кошики з харчами або гроші.

2.3. Соціальний захист за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха

Достойним продовжувачем справ свого

батька Володимира, включаючи допомогу і підтримку знедолених, був великий князь Київський (з 1019 по 1054 роки) Ярослав, прозваний у народі за непересічний розум Мудрим. Він заснував *сирітське училище*, де на його утриманні навчалося близько 300 юнаків. Це фактично був *перший справжній навчальний заклад* в Україні-Русі. Але найбільшої слави він зажив складанням *першого письмового руського зводу законів* – “Руської Правди”. Його структура охоплює 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, має *статті соціального спрямування*, що було незвичним кроком для тогочасних європейських держав.

Узагалі закони Ярослава стосовно опікування дітей були дуже гуманні для тих часів, адже вирішували найнагальніші за проблемністю питання. “Руська Правда” була *першим слов’янським кодексом законів*, що нагадувала сучасні соціальні програми. Про важливість для князя Ярослава соціальної теми свідчить той факт, що з 37 його статей вісім цілком присвячено проблемам *захисту дітей*. Ця перша спроба складання руського зводу законів так чи інакше визначила всю подальшу *законотворчість* в Україні-Русі та Росії. Наступні зведення законів значною мірою творилися за зразком “Руської Правди”, утверджуючи основи соціальної політики в князівстві.

Онук Ярослава Мудрого Володимир II Мономах – великий князь київський з 1113 по 1125 роки – залишив по собі перше своєрідне моральне повчання, звернуте до молодшої генерації. Воно наповнене щирістю і християнською людяністю. І все ж допомога князів та інших достойників аж ніяк *не була системною і всеохоплюючою*. У літописах практично не зафіксовано її формовиявів в екстремальних ситуаціях – під час голоду, мору (епідемії), повеней, хоч у середньовічний період розвитку Русі-держави більше як 40 років припадає на голодні роки (приблизно кожні 7 років). Так, зафіксовано випадки, коли голодний період тривав 2–3 роки, проте свідчень милосердя у цей час поки що не знайдено. Імовірно, що проблеми масового голоду були поза княжою опікою. Окрім того, вони вимагали тривалих форм допомоги, що не було властивим практиці княжої соціальної підтримки.

Громадська самопомога у скрутні часи була, як і під час голоду в Ярославлі, ефективною, тому що стосувалася різних аспектів. Наприклад, голод у Новгороді 1128 року су-

проводжувався “мором”, тому знесилені новгородці запрошують наймитів для вивезення і поховання мертвих. У 1230 році організацію поховання померлих взяв на себе архієпископ Спиридон і чоловік на ім’я Станила. За деякими даними протягом цих двох років у Новгороді було поховано померлих від голоду 6530 осіб.

2.4. Церковно-монастирська модель благодійності

Упродовж багатьох століть соціальна допомога в Україні-Русі значною мірою була зосереджена у церквах і монастирях. Оскільки прицеплене на Русі православ’я спочатку не мало ні своїх інститутів, ні системи фінансування, ані священиків, то їх формуванням опікується держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Фінансова підтримка церкви здійснюється шляхом відрахувань від князівських доходів (десятина). Натомість монастирі спочатку існували як *закриті товариства*, котрі не прагнули спілкування з народом, адже сутнісно чернецтво було подвижництвом, зреченням світських спокус. Саме ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають привабливими і для відмежованої від зовнішнього світу свідомості. Монастирі сприймаються як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де “пророцвують”, “множать мед і хліби”.

Маючи більш високу культуру життєдіяльності, монастирі становлять *багатофункціональну систему самопідтримки*, за якої має місце особливий тип самопомоги людині, пов’язаний з найважливішими сферами її життя – спілкуванням, навчанням, спільним проживанням у товаристві, лікуванню, веденням господарства. Тому багато в чому традиційні функції монастирського життя сприймаються населенням Київської Русі як відкриття. Відтак монастирі зміцнившись економічно, перетворюються у певному сенсі на центри благодійної соціальної діяльності. Вони виконують *чотири основні функції*: лікування, забезпечення незаможних (переважно у вигляді надання одноразової допомоги натуральними продуктами – милостині), навчання грамоті, контроль. Відповідно до кожної з функцій при монастирях створюються особливі форми підтримки, що вказує на відсутність у їх життєздійсненні спеціалізації у якомусь одному виді допомоги, що характерно для церковних закладів Заходу.

Назване спричиняє поступове оформлення ктиторської (ктитор – засновник) монастирсь-

кої системи, особливістю якої є те, що той, хто постригається у ченці, зобов'язаний приносити *дар монастирю* у вигляді земельних угідь. Натомість іншу систему підтримки бачимо у *парафіяльній системі допомоги і захисту*, де провідну роль відіграє церква і парафія. Розвиток цієї системи пов'язують з монголо-татарською навалою, під час якої спустошення південних руських земель примушувало населення мігрувати на північ, на незаселені території. Поселення тут починалося із зведення храму, навколо якого будували хати, утверджуючи наявність парафії, і притаманний їй спосіб життя. Отож, монастирі – це не лише інститути громадської допомоги, а й своєрідні органи громадського контролю, головне місце покарання для жінок. Останні засилялися до монастирів за подружню невірність (так каралися навіть вдови). Церква завше стояла на сторожі шлюбу, підтримуючи його канонічними приписами.

Тема 3.

Соціальна допомога у XIV – першій половині XVII століть у Московській державі та в Україні

3.1. Розвиток монастирської системи допомоги та підтримки нужденних

У названий період Україна ще не входила до складу Московської держави. Але згодом (1654 рік, коли сталося формальне приєднання України до Росії) буде приєднана до неї вже в наступній історичній фазі і на неї буде поширена також система соціального захисту цієї держави, що спричинило низку трансформацій у соціокультурному лоні українського загалу.

Концептуальна схема допомоги та взаємодопомоги в Московії у зазначений період істотно змінюється. Для неї характерними стають *три основні форми соціальної допомоги*: а) монастирська, б) державна (захисту) і в) перші світські прояви добродійності (благодійності). До того ж починаючи з другої половини XIV століття, відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління, котре переорієнтовує їх життєдіяльність у напрямку *розв'язання нагальних господарських завдань*. А це перетворює монастирі у самостійні *феодалні вотчини*, що прийшли на зміну *кмиторським*, які свого часу створювалися князями та єпископами. Останні розвивалися понад 200 років і заклали *“пансіонну” систему підтримки* для чоловіків і жінок: новий чер-

нець, зробивши певний майновий внесок, отримував у монастирі довічне утримання – пансіон.

Інститут удів у цей час отримує правове визнання, що дозволяло цій категорії жінок доживати віку в монастирях з гарантованим забезпеченням. Багато заможних жінок (княгині, боярині), або їхні чоловіки, спеціально будують монастирі для проведення решти життя у їх стінах. Постриги у черниці *стали поширеним* явищем серед жіноцтва. Отож і шлях до монастиря був відкритий для жінок усіх суспільних верств.

Ктиторські монастирі у цей історичний період ще існують, однак знаходяться зазвичай у містах, тоді як монастирі-вотчини інтенсивно розвиваються за їх межами і першочергово через *їх більшу відкритість у наданні допомоги* всім бажачим. Вони масово скуповували землі і ставали *великими землевласниками*, часто привласнювалися цілі села і навіть міста. Тим самим монастирі як суб'єкти допомоги та підтримки набували функції сильних, могутніх, тобто посідали те місце, яке раніше мали лише князі. Не випадково на герць із татарами перед Куликовською битвою (1380 рік) від росіян вийшли два ченці – Пересвіт та Ослябя.

Примітно зауважити, що селяни із задоволенням приєднувалися до монастирських маєтків, адже саме тут вони отримували значно ліпші умови життєдіяльності – звільнялися від податків, юрисдикції місцевої влади, заїжджих княжих чиновників, яким треба було давати вози, коней, корми, провідників. Крім цього, у старості їм забезпечували притулок у монастирі зі статусом ченця, або *“більця”*, тобто не посвяченого у ченці, але того, який проживав у межах монастиря і перебував під його захистом. Це насправді був *своєрідний страховий поліс*, хоча для його отримання треба було зробити певний внесок у загальну монастирську скарбницю.

Водночас масовий вплив робочої сили робив монастирі багатими і сильними. Додамо, що їх багатство збільшували і *приватні вклади* у вигляді культових предметів, майна, земельних угідь. Пожертвування здійснювалися на *різних умовах* – поминання вкладників після смерті, годування від їхнього імені жебраків тощо. Існували й *особливі земельні внески*, що уможливлювали отримання статусу *“більця”*. Так поступово монастирі-вотчини вводили обов'язковий внесок при вступі до нього у вигляді натуральних продуктів, влас-

ності, грошових внесків. З плином часу розмір цих внесків щоразу зростав, що надавало їм не лише могутності, а й елітності.

3.2. Формування державної системи захисту

Князь Дмитро Донський, повернувшись у 1382 р. до Москви з Костроми і заставши її спаленою, заплатив 300 карбованців за прибирання і поховання понад 20 тисяч тіл москвичів. Цим фактом, вочевидь, зафіксована *одна з перших форм громадських робіт*. Причому масові лиха примушують шукати нові організаційні форми підтримки, нові способи самопомоги. Скажімо, Іван IV у боротьбі з епідеміями починає застосовувати *“поліцейсько-санітарні методи”*. Для призупинення їх надмірному поширенню він організовує спеціальні застави. Більше того, *виникають відомства*, які беруть на себе функції соціального захисту, тобто окреслюється тенденція до утворення *державних реципрокних інститутів*. Так, рішення Стоглавого зібрання про викуп полонених починає реалізуватися головною мірою лише тоді, коли з’являється *Полонянничий приказ* (аналог міністерству) 1668 року. Загалом прикази стають *провідною формою допомоги і захисту*, а також контролю за церковним життям.

Показовою тут є діяльність Приказу Великого Палацу, завдання якого полягає у видачі грошей монастирям і церквам з царської скарбниці. Відтак прикази і чиновники (спочатку у вигляді дияконів) приходять на зміну князівському особистісному захисту бідних. Водночас відбувається *зміцнення законодавства* стосовно державної опіки знедолених, яке стало мірилом учинків, норм і вимог до опіки. Воно замінило собою княжі моральні імперативи на категорії державних зобов’язань, нормативів. За Івана IV (Грозного) закладаються традиції, коли верховна влада починає *законодавчо втручатися у справи церкви*, спочатку обмежуючи її владу, а пізніше й контролюючи її. Так, у Судебниках 1550 року вперше ставиться питання про правомірність опіки церквою осіб, котрі не є *“клієнтами церкви”* – торговців, міщан. Цим особам, так званим більцям, забороняється жити в монастирях і підлягати їхній юрисдикції (захищеності).

Оскільки монастирі-вотчини (які тепер переважали) не розв’язували проблеми жебрацтва, то державна влада *офіційно легалізувала інститут жебрацтва*, перетворивши його у певний спосіб життєактивності). І це в той час,

коли у Західній Європі з’явилася низка законів, що забороняли це явище. Під захист закону потрапляють каліки, міські жебраки, а особи, які здійснювали стосовно них насильство, мали платити штраф – калікам чотири алтини, московським міським жебракам вісім алтинів дві деньги.

Державний контроль і підтримка здійснюються в різних напрямках, у тому числі і шляхом *регулювання цін на хліб* у період масового голоду. До таких заходів вдається цар Борис Годунов (1601 рік): коли в Усольському повіті різко зростають ціни на хліб – вводяться державні тверді ціни; до того ж вживалися каральні заходи стосовно осіб, що приховували хліб чи підвищували ціни, нехтуючи встановленими. В 1603 році виходить указ, що дозволяв *“відпускати на волю”* під час голоду кріпаків на прокорм без оформлення відпуску. Соборний звід законів 1649 закріплює його і вносить доповнення – дозволялося оформляти грошовий борг у рахунок майбутнього відпрацювання, дозволена відстрочка збіднілим від одного до трьох років. Причому на відміну від Руської Правди коло осіб тут соціально не обмежується. Інакше кажучи, з’являється *кредитна система*, яка дозволяла у період масового голоду фізично та економічно виживати працюючому люду.

Номенклатура *“санітарно-поліцейських”* заходів проти поширення мору (епідемій) також *підкріплюється указами* та законами. Чітко організується робота *інституту контролю*, що відтепер охоплює штатних службовців. Їх призначення – сповіщати населення про падіж худоби в усіх адміністративних одиницях, наглядати за тим, щоб м’ясо здохлих тварин не потрапляло на ринок і щоб закопували їх у спеціально відведених місцях, віддалених від поселень.

Отже, у зазначений історичний період держава як суб’єкт допомоги першочергово здійснює підтримку тих осіб, які стоять на захисті інтересів чинної влади. Тут діє той самий механізм реципрокних зв’язків, *узаконення патерналістських* (від патернус – батьківський) *відносин*: *“Ти – мені, Я – тобі”*. На початку влада виявляє поблажливість, а не здійснює законне право особи на підтримку, коли вона потерпає від владного тиску. Отож не можна ще говорити про якусь цілісну систему державного патронату над службовцями, адже підтримка надавалася далеко не всім, а вибірково, окремим персоналіям.

3.3. Соціальний захист за часів козаччини

Певну історичну картину соціального захисту в Україні дає робота С. Верхратського “Історія медицини”. Її автор насамперед пропонує розглянути братство – релігійно-національну організацію українського заможного міщанства, що в XV–XVIII століттях відіграло важливу роль у житті нашого народу, в його боротьбі проти національного гноблення польськими панами, проти наступних спроб окатоличення. Їх обов’язком було здійснення релігійно-благодійних заходів. Крім того, вони покликані були забезпечувати церкву людьми, котрі могли правити службу, тобто вміли читати і писати, допомагати збіднілим і хворим членам своєї парафії. Освіта у братських школах передбачала лише навчання читанню і письму, але для тих часів це була справа велика й важлива.

В Україні в XVI, й особливо у XVII, століттях було досягнуто певних успіхів. В описі Павла Алеппського, котрий з антіохійським патріархом Макарієм подорожував Україною до Москви в 1654 році, читаємо: “Починаючи з цього міста (Рашків на Дністрі) по всій землі козацькій, у кожному місті, в кожному селі для убогих, немічних і сиріт збудовано на краю чи всередині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок”. Ці примітивні братські притулки, де, зрозуміло, медичного догляду не було, у XVI столітті називали *шпиталями*. Скажімо, у 1522 при Онуфріївському монастирі братство влаштувало шпиталь, для якого отримувало значну матеріальну допомогу від московського царя Федора Івановича. У передмістях Львова при українських церквах було відкрито ще чотири невеликих шпиталі.

Братські шпиталі утримувалися коштами парафіян. У містах великі ремісничі цехи мали власні шпиталі, менші об’єднувались й підтримували спільний шпиталь. У деяких містах такі заклади існували на гроші, отримувані за користування міськими вагами, переїзд через мости, переправу поромом. Крім шпиталів, що утримувалися на громадські кошти, в Україні були ті, існування яких забезпечувалося завдяки заповітам заможних осіб, котрі відписували для цього села, млини й навіть шинки.

Про кількість шпиталів в Україні у XVII–XVIII століттях можна дізнатися з відомостей ревізьких книг Лівобережної України архіву Малоросійської колегії. Так, у 1732 році у Чернігівському полку налічувалось 118 шпиталів, Лубенському – 107, Миргородському – 29, Ніжинському – 138, Полтавському – 42,

Переяславському – 52. Ці шпиталі мали опікувальну мету. Так, Київське братство, яке було засновано в 1615 році, мало школу й шпиталь “для людей убогих, старих, зкалічених та духовних, як świeцьких, так і лицарських.

Коли Запорізька Січ стала місцем скупчення кількох тисяч людей, коли після походів запорізьких козаків було багато пораних, частина з яких назавжди залишалася інвалідами, Січ змушена була збудувати власний шпиталь при Трахтемирівському монастирі над Дніпром. Завдяки великим коштам, які надавала Січ, цей монастир став одним з найвідоміших в Україні. Його з козацьким шпиталем не раз грабували й руйнували, але Січ його швидко відбудовувала. Проте у 1678 році поляки його вщент зруйнували.

Серед запорізьких козаків популярною була народна медицина. Чимало їх зналося на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначались особи, яким доручалося лікувати хворих і пораних за винагороду з військового скарбу. За свідченнями французького інженера і дослідника Боплана, котрий бував на Січі, козаки застосовували дуже своєрідні та ефективні засоби медичної самопомоги і взаємодопомоги. Багато козаків, так званих *характерників*, володіли таємницями лікувального навіювання. Такі цілителі, часто самоуки, підтримували стосунки з дипломованими лікарями, які за власною ініціативою лікували місцевих жителів та передавали їм знання із медицини, санітарії, особистої гігієни.

За постановою військової ради Запорізької Січі було вирішено створити шпиталь при Межигірському монастирі поблизу Києва. У 1680 році кошовий Іван Сірко передав у підлеглість цьому монастиреві Самаро-Миколаївський Січовий монастир, розташований на острові між річками Самарою і Самарчиком. При останньому також був військовий шпиталь, як і при Лебединському поблизу Чигирини і Левківському поблизу Овруча. Всі ці монастирі охоче перебирали на себе піклування про запорізьких козаків, оскільки мали від цього матеріальний прибуток у вигляді коштовного оздоблення церков і великих внесків. Зокрема, під час визвольної війни Січ розподіляла своїх пораних та інвалідів в інші шпиталі при монастирях і церквах, виділяла на лікування і догляд певні кошти із загальновійськового скарбу. Лікували та доглядали хворих у шпиталях ченці.

Із загибеллю Січі шпиталь запорожців при Межигірському монастирі передбачалося

перетворити на інвалідний громадський будинок. Проте останній було влаштовано в Кирилівському монастирі в Києві, а в Межигір'ї відкрито військовий госпіталь. У 1787 році в день наміченого відвідання Межигір'я царицею Катериною II шпиталь запорізьких козаків з невідомих причин згорів. Архів монастиря згорів ще раніше – в 1764. Цим, власне, й пояснюється, чому фактично нічого не відомо про організацію і роботу цього шпиталю.

3.4. Виникнення приватної благодійності

Історія соціального захисту сягає *особистої доброчинності*, яка була притаманна людському загалу ще з доісторичних часів. Вона завжди була властива людям як вияв природного співчуття і намагання підтримати у такий спосіб власний авторитет. Проте вияви доброчинності були адекватною відповіддю на суспільні потреби. З перших кроків цивілізації, коли сім'я, домогосподарство набули ознак основного виробничого осередку усупільнення, закономірно покладали турботу про непрацездатних на інших членів сім'ї чи родини. Ті, хто залишився безпомічним поза сім'єю, або ціла родина опинялася у скрутному становищі, могли розраховувати на допомогу громади. Захист нужденних здійснювався у формі особистої та громадської доброчинності тоді, коли йшлося про виживання людини чи сім'ї.

Християнство справило величезний вплив на формування суспільної моралі, ставлення до убогих, адже *любов до ближнього* є основною засадою такої моральної поведінки віруючого. Сюжет про християнські чесноти повно відображений у трьох Євангеліях Нового Заповіту. Наведемо його: *“Чоловік підійшов до Ісуса і запитав його: “Що маю робити, щоб заслужити вічне життя?” – “Знаєш заповіді: не перелюбствуй, не вбий, не вкради, несправедливо не свідчи, поважай батька свого і мати свою?”. Той відповів: “Усе це я роблю з молодих років”. Почувши це, Ісус сказав: “Іще одного тобі не вистачає. Продай все, що маєш, і роздай бідним, тоді матимеш скарб на небі. Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до Царства Божого”.*

Громадська благодійність була поширена ще за часів Київської Русі. Церква стала ще й благодійницькою організацією, за посередництвом якої надавалась допомога нужденним з боку глави держави – князя. Перші уроки та перші регламентації були тісно пов'язані із християнським світобаченням потреб і проблем

окремої людини. Сирітство, жебрацтво, інвалідність – ось коло проблем, що відображені у перших законодавчих нормах. Уставом князя Володимира його піддані зобов'язані були віддавати десяту частину свого доходу на утримання монастирів, церков, богоділень, лікарень і мандрівних нужденних. У *Заповіті* Володимира Мономаха (1053–1125), зокрема, йдеться: *“Усього ж більше убогих не забувайте, оскільки вам по силі своїй можливо годуїте”.*

Виходячи з доброчинності з етично-релігійних міркувань, князі були схильні ставити її під опіку церкви і доручати цю справу представникам церковних кіл. Особливою щедрістю вирізнялися ченці Києво-Печерського монастиря. Феодосій Печерський побудував поблизу монастиря спеціальний будинок, де утримувались убогі та каліки. У Церковному уставі 996 року згадується про обов'язок духовенства турбуватися про бідних, причому на утримання церков, монастирів, богоділень і мандрівних нужденних було визначено десятину. В цю історичну добу уваги суспільства до справ благодійності та пожертв слушно поставити в тисячолітньому часовому вимірі на перше місце. Відмітною рисою благодійності цього періоду було “сліпе” роздавання милостині. Причому жебраків ні про що не розпитували, адже це заборонялося вченням святих отців. Святий Іоанн Златоуст казав: *“Ти не повинен дізнавати в бідних, що вони за люди, тому що приймаєш їх в ім'я Христа”.*

Природно, що допомога подавалася здебільшого у вигляді життєво важливих продуктів, тому що грошовий обіг був майже не розвинений. Проте, незважаючи на відсутність “розслідування” реальної нужди прохача, милостиня досягала своєї мети. Голодний не брав будівельних матеріалів, а погорілець, якщо не був голодний, не просив хліба. У будь-якому разі допомога була різноманітною і відповідала справжній нужді – нагальній життєвій потребі.

Повчання митрополита Київського і Галицького Петра Могили (1597–1647): *“Повідала нам братія святої лаври Печерської Київської, що до архімандрита Єлисея Плетенецького якось прийшов келар і сказав йому, що багато-багато хлібів видається на кожний день. Той же подивувався такому споживанню і пішов до келарні подивитися, хто це так багато хлібів поїдає. І побачив багато жебраків там, і ще більше вразився (не тому, що багато їх було, а що здорові й сильні з недужими брали хліб). І почав сам здорових голодних проганяти*

(повелів їм недармового хліба їсти, а працювати). Недужим – сліпим, кривим та їм подібним – повелів дати їстивності.

Коли ж повернувся у свою келію, тоді, о чудо! Град такий великий випав, що всі жита монастирські побив та із землею змішав. Нікому ж іншому град той жита не потовк. Побачив це старець-архімандрит і повелів усім, хто просить, дати хліба. І коли супроти того говорив келар: нема цього чи того в келарні, не маю звідки дати, сказав йому старець: “Давай усім, хто просить: тобі не убуде, обитель же свята ніколи не збідніє”.

Отже, у XIV – першій половині XVII століть починають розгортатися світські підходи до підтримки та допомоги нужденним. Пізніше в літературі це отримало назву приватна благодійність, що виявлялася в допомозі голодуючим, а також у лікуванні бідних. Такою діяльністю займалися і колишні державні діячі, і духовні особи (наприклад, колишній патріарх Никон). Якщо для державних службовців медична допомога була нагородою за вірність, мужність тощо, то в новій традиції, що зароджувалася, вона поставала як доброчинна акція – як ідея християнського служіння ближньому. Скажімо, поміщиця Уляна Осор’їна у голодні роки розділила долю своїх селян, а також доглядала за хворими та немічними. Таку благодійність професор С. Зеньковський називає “християнською соціальною роботою”. Імовірно, основний профіль такої благодійності даного періоду пов’язаний з підтримкою жебраків і лікуванням хворих. Проте не менш важливим напрямком її був і *викуп полонених*. І тут є підстави говорити не про поодинокі акції “окремих доброчинців, а про масове явище.

3.5. Соціальна робота в тогочасній Україні

Хроніка українських братств – православних громадських об’єднань – фіксує численні факти створення лікарень та інших благодійних закладів. Так, у передмістях Львова в XIV столітті ними були відкриті чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і “шпиталь для людей убогих, уразливих, старих, причому як духовних і цивільних, так і лицарських”. У Кам’янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

В основі соціального устрою, що утвердився на Наддніпрянщині після революції 1648 року, була рівність. Кожний міг увійти до Запо-

різького війська, користуватися козацькими правами й свободами. На думку Д. Яворницького, “запорізька громада доходила до *повного ідеалу рівності*, не відомої ні в давньому світі, ні у середніх, ані в нових віках; пануюче тут начало рівності було присутнє скрізь – під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при керівництві паланковому, в усіх запорозьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях”. За переписом 1654 року половина населення території Запорозького війська належала до козацького стану, інша половина – до міщанського. Але між різними соціальними верствами не було гостро зазначених меж, а тим більше протистояння.

Визначальний тягар соціальної допомоги на селі несла громада. Цьому сприяли особливості общинної організації сільського життя в Україні, де довго зберігалися традиції народного віче. Традиційно колективно вирішувалося широке коло питань господарського і громадського життя, що сприяло розвитку і селянських громад, однією з примітних рис яких стало самоврядування. У XVI–XVIII століттях громада, зберігаючи певну спадкоємність з давньоруською спілкою, відігравала роль станової організації селянства, що регулювала всі аспекти його повсякденної життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, певним пережитком середньовікового устрою, а з іншого – демократичною організацією, котра згуртувала селян у боротьбі за свої права, за належний соціальний захист.

У цій формі громадського самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми, включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій належав і розгляд соціальних питань. Загалом же *громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг*. Згідно зі статутом, вона була зобов’язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Відтак саме керівники громади мали організувати *притулок убогим* (у спеціальному будинку чи вільних хатах). Старцям, а також збіднілим сім’ям односельців, *допомагали харчами* напередодні свят, зокрема Великодня і Різдва. Заборонялося їм жебракувати в інших селах, оскільки це негативно впливало на репутацію громади. Водночас *стиму-*

лювалося *благодійництво*. Наші предки вірили, що за обдаровування бідних, скривджених віддається на небесах, а в земному житті буде краще господарювати. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня чи теля, цінні речі, продукти. Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Примітно, що невідомною була громадська допомога погорільцям. З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення житла.

Турбувалася громада й про *сиріт і вдів*. Таке ставлення впливало з християнської моралі: скривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. Аж до ХХ століття кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була й громадська думка. За потреби громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

На відміну від Росії, де церква спиралася на світську владу, в Україні вона не залежала від державців, а залишалася “справою громади”. У ХVІІІ столітті вона набуває характеру демократичної установи. Матеріально церква живе переважно за рахунок коштів парафіян, які беруть участь у вирішенні питань, пов'язаних з використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителів, їх оплатою. Тому українська церква поступово перетворилася на *духовний центр*, котрий поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня, сприялося “розговіння” убогих і в інші дні.

Тема 4.

Державна опіка у другій половині ХVІІ – першій половині ХІХ століть

4.1. Утвердження державно-адміністративних підходів до суспільної та приватної опіки

Державна і суто приватна форми опіки в Росії склалися протягом *майже двох століть* (з ХVІІІ по другу половину ХІХ століть) і розвивалася у кількох напрямках. Спочатку формувалася *адміністративна система допо-*

моги нужденним, яка охоплювала певні територіальні інститути допомоги та підтримки, державні превентивні (запобіжні) і захисні заходи стосовно різних верств населення, певну законодавчу базу, що регулювала відносини між різними суб'єктами, групами і державою. Згодом у розвитку адмінсистеми підтримки окреслилася тенденція *інституціональної допомоги*, тобто через різні відомства – суспільні та приватні організації захисту й опіки.

Адміністративна система допомоги нужденним прискорено формується у період руйнування старих державних зв'язків і господарських відносин. Під час правління Петра І (1689–1725 роки) державне управління проходить три головні етапи: приказний (від “приказ” – відомство в управлінні Росії того часу) – 1682–1709, губернський – 1710–1718 роки, колезький (від “колегія” – відомство в держуправлінні Росії, що введено Петром І замість приказів у 1717–21) – 1719–1725 роки.

На першому етапі (приказна система) проблеми опікування були пов'язані зі *секуляризацією* (вилучення чогось із відання церкви) *монастирських земель* і реформуванням діяльності Монастирського приказу. Приказ взяв на облік усі володіння монастирів і духовних владик (ієрархів), поділив їх на дві категорії: доходи одних йшли на потреби монастиря, других – у *державну скарбницю*. На початок ХVІІІ століття монастирські вотчини стають основними джерелами грошових, хлібних та інших доходів держави, котра дедалі більше контролює діяльність церкви, спрямовуючи її кошти значною мірою на свої потреби (пов'язані переважно із веденням безперервних війн). Потреби соціальні фінансуються *залишковою*. Скажімо, у 1708 році військові витрати становили 1 286 384 крб., а витрати на освіту, опіку та охорону здоров'я – 55 519 крб. і все ж богомільним жебракам фінансова допомога надається постійно. Натомість лише з 1706 року *опікування розповсюджується на дітей, вдів військовиків*, хоча витрати на них удвічі-тричі менші за ті, котрі отримують жебраки.

Петровські перетворення на початку ХVІІІ століття істотно змінюють систему захисту і допомоги нужденним. У суспільстві *змінюється підхід до людини*. Якщо для середньовіччя характерне *заперечення цінності особистості, пріоритет цінностей колективізму* (порівняйте з радянським періодом), що закріплюється економічними засобами (общинна чи монастирська власність на землю, або під патронатом державних органів), то в епоху

формування абсолютизму цінність людини розглядається з позицій її *трудової вартості* (тобто як робочої худоби). Ось чому за Петра I відбувається *активізація політики боротьби з професійним жебрацтвом, підсилюється роль держави у соціальному захисті, розширюються заходи, скеровані на секуляризацію монастирських земель, обмеження впливу церкви на народний загаль і посилення державного управління*.

У цей час правова регламентація боротьби із жебрацтвом дещо змінюється. Висилка волоцюг поширюється і на жінок. З'являються *органи контролю* цієї справи у вигляді Монастирського приказу, який мав висилати жебраків до місць приписки (Указ 1712 року). Жебраків виловлювали і *примусово віддавали на роботи* (порівняйте з боротьбою проти "тунеядців" у СРСР). Одночасно передбачені були і *санкції проти тих, хто подавав милостиню* – перший штраф 5 крб., другий – 10. Установлювалися штрафи і для осіб, у чиєму віданні перебували здорові жебраки – поміщиків, вотчинників, включаючи духівництво. Хоч милостиня як така не заборонялася, хочеш допомогти бідним – віддай гроші в богодільню, притулок, яких на той час було вже досить багато. Дозволялося старостам сіл і соцьким збирати жебракам "на хліб і на одяг" у тих селах, звідки вони вийшли, а за це, якщо вони "не убогі і не старі", ті могли свій "хліб відпрацювати".

До найдієвіших *санкцій стосовно жебраків* треба віднести такі: *впійманих уперше бити батогами, вдруге і втретє – таврувати та висилати чоловіків на каторжні роботи, жінок – до прядильних будинків, дітей – на суконний двір і мануфактури*. "Амністії" не передбачалися нікому – ні старим, ні хворим, ні божевільним (щоправда, пізніше Петро I увів так званий "огляд дурнів").

Політика секуляризації монастирських володінь була практично зорієнтована – передбачала не лише матеріальний, а й *організаційний контроль* діяльності церкви, у зв'язку з чим, власне, й з'являється указ про регламентацію життя монастирів. У "Духовному регламенті" (1725 рік) уперше перед духовними особами ставиться питання про *милостиню як суспільне зло*, пропонується викоринити цей звичай: "Розсуди всякий благородний, скільки тисяч у Росії є ленивих прохачів, декілька тисяч не вирощують хліба й тому немає від них достатку хлібного". Перед духівництвом ставиться завдання виявити ті

сторони милостині, які *провокують зростання професійного жебрацтва*, і ті, що *йдуть на користь суспільству*: "добрий чин милостиню визначить". Окреслені *нові напрямки* діяльності церкви у царині суспільної опіки, передусім це будівництво при церквах "*странно-приимниці*" (кімнат чи будинків для ночівлі прочан) і "*лазаретів*" (*шпиталів*), де наказувалося збирати старих і позбавлених здоров'я, котрі не можуть самі себе прогодувати, утримувати.

Отож держава починає усвідомлювати *свою вирішальну роль і непересічну місію* у справі ліквідації професійного жебрацтва і проведенні профілактики цього явища, у створенні системи захисту та допомоги нужденним. Так, у Регламенті (статуті) головного магістрату (1721 рік) визначена *роль поліції* у справі суспільної опіки як *одного із суб'єктів "соціальної політики"*. У розділі X підкреслено, що "поліція опікується жебраками, бідними, хворими, убогими, каліками, іншими неімущими, захищає вдів, самотніх, прочан, виходячи із заповідей Божих, виховує юних у цнотливій чистоті і праведних науках". У Регламенті також зазначені *основні інститути опіки*: "смирительні (гамівні) будинки", призначені для людей "непотребного (непристойного) життя"; "прядильні будинки" – для жінок непристойного способу життя, "гошпиталі" (шпиталі) – для опіки самотніх, хворих, скалічених, убогих, старих осіб обох статей; "сирітські будинки" – для убогих дітей, які залишилися без батьків, де їх утримували та виховували, "інші будинки від різних хвороб бідних лікують". Належало зазначені будинки побудувати у кожній губернії за рахунок земських відрахувань із місцевого самоуправління.

В *інструкціях магістратам (орган міського управління в Росії з 1720 року)* мовилося (1724, §33) про потребу навчання малолітніх дітей не лише заможних, а й бідних батьків. Школи мали бути організовані при церквах, а магістрати покликані забезпечити *не лише навчання, а й опіку дітей*. На них покладалася справа призначення опікунів, а також був увірений контроль за їхньою діяльністю та нагляд за процесом їх виховання. У §34 інструкцій підкреслювалося, що опікування бідних і пристарілих громадян покладається *безпосередньо на магістрати*. З цією метою вони мають бути влаштовані у міських богодільнях, а не жити упроголодь за рахунок милостині від громадян. Стосовно професійного жебрацтва у §32 зазначалося, що гультьайський

спосіб життя призводить до скоєння різних злочинів – злодійства, грабіжництва. Для запобігання цьому людей такого способу життя слід примушувати до занять ремеслом, різними роботами, мистецтвом.

Отже, за правління Петра I сформувалася досить розгалужена *система соціального захисту*, до якої входять: а) центральні органи – спочатку Патріарший і Монастирський прикази від 1712 року – Святійший Синод, а від 1724 – Камер-контора; б) міські магістрати; в) дідичі (поміщики) у кріпацьких селах; г) війти (старости) і соцькі у поселеннях з вільним населенням. У цілому ж Інститути опіки цього періоду слушно умовно поділити на дві групи – *соціального контролю* та *соціальної допомоги*. До перших доречно віднести гамівні і прядильні будинки, до других – шпиталі.

Прийняття нового адміністративного Зводу законів про губернії Катериною II (1775 рік) передбачало організацію спеціального органу – приказів суспільної опіки. У кожній губернії створювався такий приказ під головуванням цивільного губернатора. Він охоплював як інститути підтримки, так і інститути контролю – народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богодільні; будинки для невиліковних хворих, для душевнохворих, трудові тощо.

Метою створених приказів було розширення своєї фінансової бази через широку комерційну діяльність, утримуючи цегельні, черепичні заводи, крамниці, заїжджі двори та ін. Пошуки належної системи фінансування приказів суспільної опіки тривали аж до 1810 року, коли вони перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, а пізніше – Міністерства внутрішніх справ. Саме тоді фінансові потоки набули *організованої форми*. Ці міністерства стимулювали прикази до збільшення і накопичення фінансових засобів, дозволяючи їм ведення господарських і майнових операцій (здавання в оренду крамниць, будинків, кузень, млинів, садів, городів тощо; заохочення до видобутку торфу, розпилювання колод, дров; відкриття суконних фабрик). Дозволялися фінансові операції, надавалися грошові пільги. Внаслідок цього, незважаючи на війни, епідемії, голодні роки, *капітали приказів безперервно збільшувалися*, становлячи у 1810 році – 5,165 млн. крб., 1814 – 8,390 млн. крб., у 1816 – 10,334 млн. крб., у 1857 – 13,148 млн. крб.

У цей час створюється й організаційна структура приказів, хоч єдиної адміністративної системи ще не існувало. Управлялися вони колегіально під головуванням безпосередньо

губернатора. До складу правління входили засідателі спільного суду, по одному від кожного стану – дворянства, купецтва, селян. При цьому ведення справ покладалося на одного із членів правління. Сучасники відзначали громіздкість і неоперативність цієї адмінсистеми. У будь-якому разі за станом на 1862 рік склалася певна *структура інститутів допомоги*, до якої входили лікувальні установи (лікарні, будинки для душевнохворих), установи опіки (богодільні, інвалідні будинки для невиліковно хворих), навчально-виховні заклади (виховні та сирітські будинки, училища для дітей канцелярських службовців), інститути пансіонерів, місцеві благодійні товариства.

Тогочасна суспільна опіка набула значного розвитку завдяки *трьом основним засадам*: а) самостійності місцевих благодійних організацій, б) долученню до управління місцевого населення і в) забезпеченню населення більш достатніми грошовими засобами. Проте мала ця система і суттєві вади – прикази розвивали діяльність на свій розсуд, опікування не було обов'язковим для всіх нужденних, а лише вибірково. *Прикази не могли задовольнити потреби населення* і не тільки через нестачу засобів і недосконалість адміністративно-господарської системи, а й через погану славу закладів суспільної опіки, де мали місце формалізм і різні зловживання.

4.2. Приватна добродійність та її форми

Неспроможність державних і церковних закладів задовольнити потреби населення у соціальній підтримці та допомозі спричинили ще у XVIII столітті розвиток *інститутів приватної добродійності, відомих інститутів підтримки та захисту, благодійних товариств*.

Форма надання допомоги на перших етапах даного періоду була традиційною для християнської культури милосердя – пожертвування. Але тут виникали проблеми: часто-густо коштів було недостатньо, що не дозволяло, наприклад, відкрити якийсь тип закладу. Це вимагало утворення товариств, організацій, які б давали змогу об'єднувати ресурси благодійників і скеровувати їх на найактуальніші потреби. Так з'являється *Рада імператорського людинолюбного товариства* (1816 рік), яка зосереджує кошти окремих жертвовників. Об'єднані у такий спосіб кошти уможлилювали розв'язання актуальних завдань – розвивати інститути підтримки, відкривати нові заклади тощо.

Воднораз названа Рада стимулювала діяльність “Благодійного товариства”, що було засноване у 1812 році Олександром І. Програма цього товариства визначала, крім напрямків діяльності вже традиційної (наприклад, опікування бідних і хворих), допомогу постраждалим від нещасних випадків на вулицях, утримання особливих лікарень для потерпілих від інфекційних хвороб, опіка над “спотвореними природою чи пригодою”, виховання глухонімих. Допомога Товариства мала як постійний, так і тимчасовий характер. Залежно від цього утворювалися й відповідні інститути. Скажімо, до установ, які надавали *постійну опіку*, належали навчально-виховні богодільні, безкоштовні і дешеві квартири. До того ж *тимчасову допомогу* надавали медичні, благодійні товариства, нічліжні притулки, безкоштовні їдальні. Капітал Товариства постійно збільшувався: якщо у 1616 році він становив 642533 крб., то у 1855 – вже 1221300 крб., а його нерухомість на той час оцінювалася у 1947900 крб.

Філантропічною діяльністю займалися і відомі у світі масонські ложі. Благодійність вважалася однією з найважливіших чеснот “вільних мулярів”, а найпопулярнішою формою доброчинності було *пансіонерство*. Своїм пансіонерам (серед них були вдови, дівчата, студенти) вони виплачували щодва місяці грошову допомогу (5–10 крб. на особу).

У підсумку є підстави констатувати, що всі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у три напрямки:

а) організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки;

б) надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги (наприклад, П. Поміан-Пезавурнус з прибутку від видання газети “Русский инвалид” надавав постійну допомогу 1200 інвалідам війни 1812 року);

в) здійснення соціального патронажу (проведення заходів удома) над певною категорією нужденних.

4.3. Основні напрямки суспільної опіки

У зазначений історичний період формуються державні підходи до розв’язання проблем інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, алкоголізму, проституції, дитячої бездоглядності.

Інвалідність. Спочатку державна участь у здоланні проблем, пов’язаних з інвалідністю учасників імперських воєн, полягала в організації для них *притулків*. Допомога надава-

лася переважно матеріально або індивідуально – медична, коли спеціальним розпорядженням для знатних людей призначався спеціально виділений лікар. Але створення Петром І величезної на той час регулярної армії і ведення ним безперервних загарбницьких воєн (до них масово і першочергово долучалося й українське козацтво) різко збільшило кількість інвалідів, у тому числі і з важкими формами, та вимагало нових форм допомоги їм. Рішення було знайдено типове для царя-реформатора – використовувати *монастирі для опікування офіцерами та солдатами*, котрі не мали власної домівки, постригли їх у ченці (Указ 1722 року). Для того щоб закріпити за військовими інвалідами вакансії ченців цар заборонив спеціальним указом (1723) постригати у ченці чоловіків інших станів. *Хлібне та грошове забезпечення* здійснювалося теж з монастирських доходів, диференційовано, тобто залежно від чину вояка (наприклад, полковнику в 1712 році виплачували 892,73 крб. на рік, а рядовому – 20,38).

Катерина II звільнила монастирі від утримання воєнних інвалідів. Проте з церковних і монастирських доходів вилучає 125 тис. крб. на утримання інвалідів війни, їхніх жінок і дітей. На ці кошти вона заснувала інвалідні будинки в Москві та Санкт-Петербурзі. Їх мережу було розширено за правління Олександра І.

У 1814 році були утворені Патріотичне товариство, одним із завдань якого була опіка хворих та поранених вояків, і спеціальний Комітет, котрий займався опікою поранених генералів, офіцерів та їхніх родин. Якщо вони були спроможні нести цивільну службу, їм надавалися більш-менш високі посади на державній службі (поліцмейстерів, городничих, справників тощо). Призначені на посаду не позбавлялися пенсії. Покаліченим штабс-офіцерам та обер-офіцерам дозволялося видавати безкоштовно ліки в аптеках. Нижнім чинам “до скону” виплачувався оклад, який вони отримували у своїх полках (у мирний час). Отже, держава шукає і знаходить нові форми допомоги та підтримки на основі законодавчої регламентації, а не шляхом руйнування монастирської системи опіки (як це вчиняв Петро І).

У цей же час робляться спроби використовувати працю опікуваних воєнних інвалідів через створення *інвалідних рот* (1796 рік). У них зберігався військовий регламент, а їх специфічні військовики виконують посильні трудові функції. Проте ефективність “військо-

вих трудових формувань” такого типу не підтвердилася і у 1823 році їх розформували.

Вочевидь зміни стосувалися опікування не лише воєнних інвалідів. Ще за правління Петра I організуються перші *будинки для душевнохворих*. У період правління Катерини II вони вже стали обов'язковим елементом системи опіки в губерніях (тим самим відбувається руйнація найдавнішого православного інституту юродивих). На початку XIX століття покладено початок *опікуванню сліпими та глухонімими*. Зокрема, у 1806 році Олександр I запросив до Санкт-Петербургу французького вченого, автора методики навчання сліпих, В. Гаюї, котрий заснував тут цього ж року перший заклад для сліпих. У 1846 в Москві була відкрита перша богодільня для незрячих жінок. Опікуватися глухонімими почали ще з 1806 року (раніше з ініціативи групи добровольців робота провадилася приватно). Тільки наприкінці XIX століття ця діяльність набуває системності й оформлюється у певний напрямок суспільної опіки.

Цілеспрямована діяльність *на захист і підтримку дітей* почалася за Петра I, який видає серію указів стосовно дитиновбивства незаконно народжених. Укази 1712 та 1715 років були спрямовані на те, щоб захистити дитину і дати їй не лише право на життя, а й на прожиток (рос. – “*пропитание*”), виховання. Останній указ передбачав певні засоби фінансування не тільки на дитину, а й на її вихователя: “*приставленным на год денег по три рубли да хлеба по полуосьмине на месяц, а младенцам на день по три деньги*”.

Активізація опіки дітей намітилася за правління Катерини II. До питання *інфантициду* в російському законодавстві знову повертаються у XIX столітті (зводи законів 1813 і 1845 років). Тепер винуватці у вчиненому вже не підлягають смертній карі, а присуджуються лише до різних термінів каторжних робіт.

Спеціального контролю і суспільної опіки вимагали проблеми такої соціальної хвороби, як проституція, котрою все більше займалася поліція. Отож поступово складалися нові інститути, форми допомоги та підтримки нужденних. Росія прагне перейняти європейський досвід побудови системи опіки різних категорій знедолених. Формування нових інститутів опіки здійснювалося головно шляхом руйнування колишніх парафіяльної і монастирської систем допомоги.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

Тема 5.

Соціальний захист у Російській імперії з другої половини XIX століття – до 1917 року

5.1. Вплив російських реформ 60-70-х років XIX століття на розвиток державної і суспільної опіки

Після офіційного скасування кріпацтва (1861 рік) у Росії відбувалася реорганізація адміністративної системи і державного управління. У зв'язку з цим змінюється й управління соціальним захистом населення. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за Міністерством внутрішніх справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка (на кінець XIX століття) закладів опіки вперше набуває систематичного і регулярного характеру, все більше професіоналізується.

Водночас виявляються нові категорії непрацездатних осіб громадської опіки – незаконно народжені немовлята і підкидьки, особи, які потребують загального і амбулаторного лікування, прокажені, хронічно хворі, божевільні, безробітні, члени солдатських сімей. А згідно з Лікарським статутом опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків. Але коло клієнтів суспільної допомоги залежно від місцевих умов могло звужуватися або розширюватися, тому що єдиної думки з цього приводу в країні не було. Так, Калузьке губернське земство, крім установлених груп клієнтів, уважало за потрібне опікуватися дітьми арештантів і засланих, дітьми епілептиків, особами, котрі відбули термін покарання, волоцюгами. А Київське та Смоленське губернські земства були проти обов'язкового опікування зазначених категорій населення.

Отож підхід, що склався як у практиці, так і в законодавстві, потребував роз'яснень Урядового Сенату стосовно бідних: “...опіка бідних має вважатися не обов'язком, а правом земських та міських установ”. Утілення цього принципу в життя призвело до того, що земські установи в 1906 році із 132,761 млн. крб. свого бюджету витратили на суспільну опіку лише

7,055 млн., волосні і селянські установи – 1,392 млн. із загальної суми 78,487 млн. крб., а в міських установах половина російських міст витратила не більше, ніж 300 крб. У будь-якому разі, скажімо, земські установи здійснювали *диференційований підхід* до проблем нужденних. Тут існували не тільки особливі форми опіки в богодільнях, а й при розподілі допомоги. Створювалися спеціальні фонди окремо для ремісників, “літніх і хворих”, “бідних жінок”, “учителів та вчительок”.

Земства започаткували важливу роботу з *профілактики зубожіння*. З цією метою було створено позичково-благодійницькі фонди, емеритальні каси. Крім цього, земські установи видавали *одноразову допомогу* до різних свят (Різдво, Великдень), *вносили плату за навчання дітей у гімназіях*. Займалися вони також громадськими справами, у здійсненні яких треба виділити два етапи: а) перше десятиліття після скасування кріпацтва та б) з початку ХХ століття. Ради об’єктивності зазначимо, що фінансування суспільної опіки навіть і земствами в губерніях *було незначним*.

У 1917 році у складі Тимчасового уряду Росії було створено Міністерство державної опіки. Здавалося б, що здійснилася ідея багатьох поколінь населення Російської імперії про державне регулювання проблем соціальної сфери. Особлива нарада при Міністерстві виділила такі основні напрямки поточної роботи: створити тимчасове законодавство суспільної опіки; увести спеціальний податок на опіку; організувати місцеві органи самоврядування; створити окреме відомство, яке б взяло на себе функції ліквідованих закладів імператриць Марії Федорівни, Олександрі Федорівни та інших. На спеціальній нараді були визначені об’єкти обов’язкової опіки в Росії. До них першочергово належали особи, які перебували у стані крайньої нужди, а тому були неспроможні власними силами, за допомогою родичів чи інших джерел підтримувати своє існування, а саме: 1) діти різних категорій, населення, котрі потрапили у безпомічне становище; 2) каліки і престарілі непрацездатні, вкрай похилі за віком; 3) хронічно хворі.

Однак надії багато в чому виявилися марними: новий державний орган управління не виявив якихось принципово нових підходів у царині суспільної опіки, не встиг себе позитивно зарекомендувати за кілька місяців свого існування – до жовтневого (1917 року) перевороту в Росії.

5.2. Сільська і волосна форми опіки

Тогочасна Російська імперія, включаючи й територію України – країна переважно селянська, тому сільське та волосне джерело опіки відігравали важливу роль у справі організації суспільної допомоги. Проте законодавство закріпило за ними сутнісно архаїчні способи останньої. Престарілі, каліки, ті, хто не міг собі здобувати засоби для існування власною працею, *опікувалися родичами*, а якщо їх не було, то *селянською громадою*. Сільському начальству – старостам і волосним старшинам – згідно зі ст. 698 і 699 Статуту суспільної опіки належало здійснювати нагляд за закладами опіки, якщо вони були, а також за тим, щоб члени сільських громад не займалися жебрацтвом через своє ледарство чи недобросовісність.

Практичні форми *селянської опіки* переважали інші види суспільної допомоги і навіть найпоширеніший – почергове годування нужденних по хатах. Сільські збори приймали рішення про надання неімущим хлібної допомоги із сільських крамниць. Існувала і грошова допомога, що була порівняно невеликою (2–5 крб. на місяць). Досить поширеною залишалася і така архаїчна форма народної опіки, як *милостиня*. Спеціальних закладів соціальної допомоги у сільській місцевості було обмаль через мізерність наявних коштів. До того ж пристарілі та убогі воліли жебрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи у закритих закладах чи залежачи від чиеїсь волі.

Опікування дітей, щоправда, було організовано краще. Зокрема, діяли ясла-притулки, щоб діти не відвертали увагу батьків у напружені трудові періоди року. Таким закладам надавалася допомога окремими доброчинцями та громадою як у вигляді харчів, дров, транспортних послуг, так інколи й певних грошових сум. Окрім зазначеного, сільські громади надавали допомогу нужденним через *звільнення їх від окремих платежів*, розподіляючи їх між своїми членами та *підсобляючи їм у виконанні польових робіт*.

Волость, як відомо, – адміністративно-територіальна одиниця Росії, що з 1861 року є низовою ланкою станового селянського управління, що чи не найефективніше здійснювала громадянську опіку над нужденними.

5.3. Міська система допомоги

Цілком природно, що звільнене від кріпацтва селянство, не отримавши достатніх для існування земельних наділів, подається у

пошуках роботи до міст. Зростає кількість не лише міст, а й населення у них, передусім у тих, які є промисловими центрами. Наприклад, населення Києва і Риги збільшилося за кілька десятиліть у вісім разів. Урбанізація супроводжувалася *загостренням соціальних проблем* у містах – зростанням безробіття, плати за житло, а також збільшенням проявів різних форм соціальної патології – професійного жебрацтва, проституції, дитячої безпритульності. І хоч міські фінанси як головне джерело фінансування програм суспільної опіки мали міцнішу основу, ніж земські, але й вони *не були достатніми*. Оподаткування нерухомості (головне джерело міського бюджету), особливо в найбільших містах (Москва, Санкт-Петербург, Київ, Рига) велося недостатньо, причому оцінка нерухомого майна у деяких випадках занижувалася на 530%. Навіть і за таких умов міські установи опіки являли собою досить розгалужену *мережу суспільної допомоги та підтримки*. Це можна продемонструвати хоча б на прикладі діяльності Московського міського опікуництва бідних, завданнями якого було попередження бідності, опікування бідними та соціальний захист дітей і дорослих. Напрямки надання допомоги нужденним передбачалися такі:

- правова та медична допомоги;
- відкриття санаторіїв;
- заснування бюро пошуків роботи;
- трудова допомога (організація робіт, артілей, майстерень, забезпечення найнеобхіднішим інструментом);
- сприяння фаховому навчанню;
- створення бібліотек, проведення читань;
- відкриття опікунських крамниць і товариств;
- звільнення нужденних від різних грошових платежів і витрат (за навчання, за лікування у стаціонарних умовах тощо);
- сприяння і допомога всіляким організаціям, задіяним у цій же царині;
- збирання та аналіз статистичних даних і спеціальні дослідження, спрямовані на поліпшення організації боротьби з бідністю;
- спостереження, вивчення і піклування про поліпшення санітарних умов.

Єдиної схеми суспільної опіки в містах не існувало. Проте є підстави виділити певні загальні риси опіки городян: це роздавання грошової допомоги, оплата за лікування, діяльність щодо локалізації проблем соціальної патології, опікування дітьми-сиротами. Примітно зауважити, що різні почини у сфері соці-

альної опіки, які виникали в окремих містах, досить швидко поширювалися в інших куточках імперії. Ініціатива виходила знизу, а пізніше закріплювалася у вигляді ухвал та указів Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів. Скажімо, характерною була ініціатива створення *будинків працелюбності*, що виникла у Кронштадті. Пов'язана вона з іменем отця Іоанна Кронштадтського, котрий задля ліквідації наслідків безробіття запропонував окрему програму їх організації. Вона охоплювала різні види діяльності – від надання роботи нужденним до створення навколо такого закладу *мережі різних інститутів опіки* (сирітських будинків, їдалень, притулків, дешевих квартир). Так, у період з 1881 по 1888 рік було засновано 129 будинків працелюбності у великих промислових містах (у тому числі і в Харкові), де опікою в них було охоплено 2013 осіб, а заробітної плати виплачено 36 445 крб.

Формування міських структур опіки відбувалося і шляхом об'єднання навколо державних і приватних програм з локалізації тих чи інших негативних суспільних явищ. Особливо гострою вважалася проблема *професійного жебрацтва*. Згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 році жебраків в імперії нараховувалося *приблизно півмільйона*. У зв'язку з цим у Москві (1893) і в Петербурзі (1904) було створено Комітети опікування жебраками.

У цьому оглядовому розрізі характерною була діяльність *опікунств над бідними*. Перші такі опікуництва з'являються у Москві (1903) та Петербурзі (1908). Вони відкривали їдальні та польові кухні, де продавалися дешеві обіди вартістю від 4 до 11 коп.

5.4. Церковно-парафіяльна і приватна форми опіки

Тогочасна православна церква прагнула самостійно управляти перебігом своїх капіталів, включаючи нерухомість. Воднораз вона *не могла обійтися без добровільної діяльності парафіян* у справі соціальної допомоги і підтримки. Саме за рахунок їхніх пожертвувань склалися основні благодійницькі капітали і здійснювалося задоволення потреб церкви. Збирання таких пожертвувань з парафіян поширювалося також на церковних служителів та співаків, на школи і благодійні установи. Наприкінці XIX століття певною мірою закономірно відзначається значне зростання кількості церковно-парафіяльних опікунств –

від 14747 до 19100 за період 1894–1901 років. Отож розширення мережі богомільних установ відбувається у цей час безперервно, хоча їх фінансування залишається непропорційним, адже залежить від щедрості та можливості парафіян. Наприклад, у 1902 році Гродненській єпархії на благодійні установи було пожертвовано парафіянами 44 662 крб., а Мінській – лише 13 крб.

Загалом парафіяльна благодійність здійснювалася у *таких основних формах*, як матеріальна, медична та освітня допомога. *Матеріальна* охоплювала допомогу натурою – роздавання одягу і харчів, внесення плати за навчання, за утримання нужденних у богодільнях, за житло, а також надання дешевих обідів. *Медична* головню полягала в оплаті послуг лікарів й безкоштовному наданні ліків хворим. В народній освіті значне місце належало *церковно-парафіяльним школам*, які частково фінансувалися із парафіяльних доходів, хоча більша частина коштів надходила від Синоду.

Подальший розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства на даному історичному етапі відзначено двома значними подіями – отриманням його агентам права на присвоєння державного чину працівникам суспільних установ та остаточне оформлення структури інститутів опіки. У 1897 році товариству було надано спеціальним указом право встановлювати посади як безоплатні, так і “класні”, тобто платні, з наданням їх особам, котрі обіймають ці посади, “прав дійсно державної служби”. Службовець установ такої опіки міг досягти п’ятого класу, що відповідало цивільному чину колезького радника, а військовому – полковника. Були встановлені нагрудні знаки трьох ступенів “для діячів – жертводавців”. Цим указом у Росії фактично започаткована *фахова суспільна опіка*.

Товариство мало заклади для надання як постійної, так і тимчасової допомоги. За станом на кінець 1908 року до складу *постійних закладів* уходило 66 навчально-виховних закладів, 76 богодільень, 36 закладів безкоштовних і дешевих квартир. У них під опікою перебувало 9896 осіб, а витрати на їхнє утримання становили 1,165 млн. крб. *Заклади тимчасової допомоги* охоплювали 33 медичні установи, 31 благодійне товариство, 3 нічліжних притулки, 11 ідалень, 7 установ трудової допомоги. Ними було надано допомог 156 907 особам, на що було витрачено 0,649 млн. крб.

Отже, після реформи 1861 року відбувалася *реорганізація* управління Відомством установ

імператриці Марії. Санкт-Петербурзька і Московська опікунська ради та Головна рада жіночих навчальних закладів, об’єднавшись, створюють *Опікунську раду Установ імператриці Марії*. У її віданні вже у 1881 році перебувало 459 навчальних і благодійницьких закладів, де навчалася понад 20 тис. осіб.

У 1881 році відкривається *Опікунство (рос. – Попечительство) для сліпих*, яке згодом приєднується (разом зі своїми закладами) до установ імператриці Марії. Воно мало свої відділення на 29 територіях і в 7 комітетах. Головне його призначення – *надання допомоги сліпим*, підготовка їх до трудового життя, розвиток мережі установ медичного спрямування допомоги. *Структура* Опікунства обіймала училища для сліпих, заклади для навчання дорослих, притулки для малолітніх незрячих, гуртожитки для сліпих робітників і робітниць, сховища для пристарілих і не здатних до праці. Важливо, що до його закладів приймалися “сліпці незалежно від національності і віросповідання”. Вже протягом першого десятиріччя свого існування опікунство зібрало на свої потреби 1,265 млн.крб.

У 1898 році створюється *Опікунство імператриці Марії Федорівни для глухонімих*. Його мета – відкриття для цієї категорії майстерень, будинків працелюбності, дешевих квартир; піклування пристарілими і каліками; відкриття для малолітніх шкіл, майстерень, сховищ; а також підготовка вчителів для цих спеціалізованих шкіл. З 1897 по 1907 рік кількість шкіл для глухонімих збільшилася з 19 до 60. У них навчалася 2777 осіб, *тоді як реальна потреба була у 150 тис. місць*, з яких 40 тис. – для дітей шкільного віку. Річний бюджет на потреби даного відомства становив 150–190 тис. крб., з них понад 37 тис. асигнувалося з Державного казначейства.

Таким чином, на початок ХХ століття в Росії було створено досить *гнучку і диференційовану систему державно-суспільної опіки*, яка постійно удосконалювалася. Наприкінці ХІХ вона включала 14854 *благодійні установи* (товариства і заклади). Умовно їх можна поділити на *дві групи*: перша – установи, що належали до міністерств і відомств, які були зорієнтовані тільки на благодійницькі справи, і друга – відомства, що не мали спеціального благодійного призначення. До перших належали Відомство установ імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство та опікунство над будинками працелюбності та

трудовами (рос. – *работными*) будинками. До складу другої групи входила ціла низка установ – Відомство православного сповідання та військового духівництва, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції, Міністерство народної освіти та ін.

Зазначена система мала вади. Це стосується головно нечіткості у визначенні тих категорій населення, які реально потребують суспільної опіки. Друге проблемне питання: якими коштами мають покриватися витрати на цю опіку? А далі ще одне: яким повинен бути ступінь спорідненості людей, котрі зобов'язані утримувати своїх родичів, які потрапили в біду.

Тема 6. **Формування системи** **державного соціального забезпечення** **в Радянському Союзі**

6.1. Перші кроки більшовицької влади у формуванні системи соціального забезпечення

У створеній російськими більшовиками державі досить швидко відбувається *отождивлення суспільства і держави*, а тому остання нехтує громадянською думкою і, як наслідок, у системі допомоги та захисту починають домінувати державники. Громадські організації існують лише номінально, не беруть участі в даній діяльності. Такий підхід призвів до того, що суспільна опіка, охоплюючи різні сфери людського практикування, зводиться лише до постановки і розв'язання *проблем соціального забезпечення*. Відбувається звуження *парадигмально-світоглядних рамок надання допомоги*, багато видів соціального патронажу, що виникли еволюційним шляхом, у суспільному повсякденні не актуалізуються і врешті-решт зникають.

Більшовицька партія, відмовившись від громадської засади благодійності, проголошує про перехід до *комуністичного забезпечення*, за якого кожен нужденний інвалід, кожен непрацездатний – дорослий чи неповнолітній – може сподіватися, що держава не дасть йому померти від голоду, прийде йому на допомогу. Таким чином держава знову стає визначальним *суб'єктом допомоги*, причому *церкву як партнера у цій справі повністю усунуто*, як це реально було до 1917 року.

З революцій та громадянської війни Україна вийшла ослабленою економічно, маючи непоправні людські втрати. У цей історично важкий період було організоване *Українське товариство Червоного Хреста*. Це відбулося

в Києві на з'їзді, що проходив 15-18 квітня 1918 року у приміщенні Марійської общини (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 75). У його роботі взяли участь представники Союзу міст і медико-санітарних організацій Союзу земств. Відрадно констатувати, що під час голоду 1921–23 років Товариство організувало сотні безкоштовних їдалень, надало селянам мільйони продовольчих пайків.

У перше десятиріччя Радянської влади законодавчо було закріплено повне соціальне забезпечення всіх трудящих при всіх видах втрати працездатності, а також уперше у світі визначено захист від безробіття. Дати належне владі, що декларовані соціальні права реалізовувалися практично, хоча, зрозуміло, рівень соціального забезпечення не міг бути високим, що було зумовлено як внутрішніми, так зовнішніми факторами становлення нової соціально-економічної системи.

Головна проблема перебувала в ідеологічній площині: деклароване соціальне забезпечення було *невіддільним від марксистської теорії класової боротьби* і поширювалося лише на “своїх”, тобто на осіб, відданих радянській владі, повністю покірних і готових віддати своє життя за ідеали комунізму.

Такий соціалістичний гуманізм не заважав також позбавляти засобів до існування тих, хто не відповідав цим ідеологічним канонам. Так, як відомо, в довоєнні роки були вислані у спеціальні концтабори чи на спеціальні поселення (на Північ і Схід Росії, у пустелі Казахстану) 400 тис. розкуркулених селянських родин (з них 200 тис. українських), мільйони жінок, удів і дітей як “ворогів народу”, причому ні в чому не винних. Усяка благодійність чи просто гуманне ставлення до репресованих (навіть колишніх) та їхніх родин не тільки не заохочувалися владою, а й *жорстоко каралися*, а допомога зарубіжної громадськості голодуючим українцям, у тому числі й галицької громадськості у 1932–33 роках, відкидалася.

Створена після жовтневого перевороту нова структура, спочатку *Міністерство*, а пізніше *Народний комісаріат державної опіки (НКДО)*, провадить *скасування чинних органів допомоги* з перерозподілом коштів і майна на потреби держави. Так, уже 19 листопада 1917 року зліквідовані благодійні установи і товариства допомоги інвалідам, а до кінця січня 1918 зруйнована вся попередня система опіки. Замість скасованих відомств у НКДО *створені відділи*, які мали курирувати проблеми соціальної допомоги певної категорії

нужденних (відділ з охорони материнства та дитинства, опіки неповнолітніх та ін.). Рішенням НКДС аналогічні відділи соціальної підтримки, утворюються і в інших державних установах та організаціях. Наприклад, через скасування губернських та повітових “військових присутствій” організовуються пенсійні відділи для покалічених на війні при місцевих радах. Утворюються і самостійні виконавчі комітети для допомоги і підтримки певної категорії нужденних, зокрема комітет “Союзу скалічених вояків”.

Цілеспрямована адміністративна підтримка нужденних як засіб проведення державної соціальної політики починає здійснюватися з квітня 1918 року, коли утворюється *Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ)*. Відтак починає формуватися суто класовий підхід у наданні різних видів допомоги. Згідно з положенням про соціальне забезпечення трудящих право на отримання допомоги з боку держави мали лише особи, “джерелами існування яких є власна праця, без експлуатації чужої”. Нове законодавство встановлювало основні види соціального забезпечення, на які могло розраховувати трудове населення: це медичне обслуговування, видача допомоги і пенсій (у зв’язку зі старістю, втратою працездатності, вагітністю, народженням дітей, каліцтвом на виробництві тощо).

Так поступово оформлюється й адміністративна система радянського соціального забезпечення. Зроблено спробу розмежувати повноваження НКСЗ іншими комісаріатами. До середини 1918 року НКСЗ розвиває свою діяльність у таких напрямках: охорона матері і немовляти; робота в дитячих будинках; діяльність із забезпечення неповнолітніх, звинувачених у протиправних діях; роздавання продовольчих пайків; забезпечення скалічених вояків; медична допомога. Проте у цей час не вдалося уникнути дублювання певних функцій різними державними структурами. Тому в 1920 році розмежовуються функції та повноваження різних відомств. До функцій Наркомату праці віднесено “установлення загальних норм пенсій і допомоги”, до Наркомату охорони здоров’я відійшли всі лікувальні установи, що раніше належали до НКСЗ.

Нова економічна політика (НЕП), введена в дію на початку 20-х років ХХ століття СРСР, кардинально змінює стратегію соціального забезпечення. Основними напрямками діяльності НКСЗ у той період були: забезпечення селянства та осіб “самостійної праці” у порядку

обов’язкової взаємодопомоги; кооперація інвалідів; соціальне страхування робітників; державне забезпечення родин червоноармійців у містах. Водночас органам НКСЗ доручалося виконання таких видів робіт: надання “допомоги жертвам контрреволюції”, боротьба із жебрацтвом і проституцією, допомога під час стихійних лих, опіка та піклування інвалідів, хворих, пристарілих.

Допомогу “жертвам контрреволюції” розпочато з 1918 року, коли при губернських та повітових відділах НКСЗ були утворені спеціальні відділи. До цієї категорії населення належали постраждалі радянські службовці, політичні амністовані, емігранти та біженці, а також сім’ї зазначених осіб. Згідно з постановою уряду їм надавалася допомога у вигляді забезпечення роботою, одягом, житлом, їхні діти направлялися до притулків, мали безкоштовне медичне забезпечення, їм виплачувалася грошова допомога та нараховувалася пенсія.

Ліквідацію різних проявів соціальної патології – жебрацтва, проституції – НКСЗ здійснює разом з *Наркоматом охорони здоров’я*. і це зрозуміло чому, адже проституція була значною мірою наслідком масового безробіття, спричинила спалах інфекційних захворювань. Натомість трудова допомога стала основним засобом у боротьбі проти професійного жебрацтва, починаючи з 1919 року. Так, у спеціальних розподільниках жебраків, залежно від їхньої працездатності, розподіляли у різні типи закладів. Старі та каліки спрямовувалися до притулків, діти – до дитячих будинків, безробітні – до відділів розподілу робочої сили, а “дармоїди” (рос. – *тунеядцы*) – до спеціальних трудових комун. Проте зростання кількості жебраків не припинялося, тому що органи соціальної допомоги не спроможні були дати ради такій величезній на той час кількості нужденних. До того ж мізерний розмір соціальної допомоги навіть тим, хто її отримував, змушував людей займатися жебрацтвом та іншими видами соціального паразитування (кишенькове злодійство, обмінне шахрайство товарами тощо).

6.2. Соціальна політика стосовно селянства

У середині 20-х років ХХ століття головним об’єктом діяльності НКСЗ стає селянство. І це природно, адже селяни за переписом 1926 року становили 82% населення СРСР і водночас мав місце масовий голод, що розпочався 1921 і в Україні до 1923 року. Влітку 1921 голодувало близько 30 млн. осіб (в Україні –

5,6 млн.), а померло від голоду приблизно 5 млн. осіб.

Головний напрям роботи НКСЗ стосовно селян пов'язаний з організацією селянської громадської взаємодопомоги, що була узаконена у травні 1921 року. Активна діяльність у цьому суспільному вимірі розгортається з 1922, коли у селах почали утворюватися *селянські комітети громадської взаємодопомоги*, на які покладалися функції самозабезпечення і патронажу нужденних.

Найпоширенішими формами діяльності таких комітетів були такі: надання індивідуальної допомоги червоноармійцям, інвалідам (допомога грошова, позички, трудова підтримка); соціальна взаємодопомога (громадська оранка, запасні склади, підтримка шкіл і лікарень, хат-читалень, будинків для інвалідів); правова допомога (захист інтересів малоімущих при стягуванні податків, наділених лугами, лісом). Комітети мали стежити за тим, щоб землі червоноармійців, інвалідів, сиріт і бідноти були оброблені, а відтак організувати недільники, нести відповідальність за вирішення інших господарських завдань сиріт, інвалідів, бідноти, за недопущення експлуатації їх куркульством чи будь-яким іншим класом.

На відміну від колишньої селянської допомоги і взаємодопомоги тепер названі форми стають *обов'язковою повинністю*. Іншими словами, держава допомагає певним групам селян *за рахунок коштів інших груп*, сама нічого не вкладаючи, хоч податки на селянство були на той час головним джерелом наповнення Держбюджету. Отож традиційні селянські "помочі" і тут набували *класової спрямованості та організованого характеру*.

Незважаючи на численні адміністративні заходи, на початку 20-х років у СРСР відчувалася *гостра нестача харчових продуктів*, а також палива, одягу, промислових товарів. Ситуацію ще більше погіршила посуха, що охопила райони Поволжя і Південь України (упродовж двох років – 1921–22). Примітно, що Україна перед тим не знала голоду протягом 300 років, проте насильницьке і безоплатне вилучення більшовиками продовольства українських селян у попередні роки призвело до *скорочення ними посівних площ і поголів'я худоби*. Тому врожай 1921 року становив лише 30% від урожаю 1916. Але навіть за цих умов зібрані у 1921 і 1922 роках у північних губерніях республіки посіви не тільки *забезпечували потреби всього населення України*, а й дозволив вивезти за її кордони близько 15 млн.

пудів збіжжя. Драматизму ситуації додало те, що реально було вивезено набагато більше: лише від серпня 1922 по січень 1923 з України до Російської Федерації відправлено 9 млн. пудів хліба, а 13,5 млн. пудів вилучено *для продажу за кордонами СРСР*. Попереднього, 1921 року, *до Росії перевезено* ще більше – 28 млн. пудів продовольства. І це в той час, коли українські селяни, навіть порівняно з потерпілими від посухи губерніях, обкладалися фантастично високими поборами. Так, в Олександрівській (нині – Запорізькій) губернії почали збирати продподаток, величина якого *дорівнювала валовому збору*. Зрозуміло, що розпочався голод. У травні 1922 року голодувало приблизно 40% населення неврожайних губерній, восени цього ж року тут налічувалося близько 2 мільйонів одних голодуючих дітей. Голод супроводжувався канібалізмом, торгівлею людським м'ясом, високим рівнем злочинності. Жертвами злочинців насамперед ставали діти і підлітки. Більшовицька влада відреагувала адміністративно: для координації дій щодо рятування голодуючих при ВЦВК у липні 1921 року створено *Центральну комісію допомоги голодуючим – Донгол*, наділену надзвичайними повноваженнями.

Замовчування голоду в Україні дозволило використати хлібні ресурси *тільки для голодуючих РСФРР*. У 1921 році в Росію спрямовувалися майже всі надходження із всесоюзної кампанії допомоги голодуючим і третина – продподаткових. Для голодуючих Росії вилучалися навіть мізерні зернові запаси вражених голодом українських губерній. І в цей час з голодуючих районів Поволжя, Казахстану, Уралу, в тому числі й у південні губернії України, *йшли ешелони з переселенцями*. Загальна їх кількість у названих роках становила майже 440 тис. осіб. Лише евакуйованих дітей Україна прийняла до 60 тис. У 1922 році дитячі будинки республіки *на 75% були укомплектовані евакуйованими з РСФРР дітьми*, тоді як для українських безпритульних дітей місць не залишалось. Наплив переселенців ще більше загострив соціальні проблеми титульного населення України.

Голодомор 1932–33 років в Україні було повторено приблизно за тим же сценарієм, але *з набагато страшнішими наслідками*. Відмінність полягала в тому, що жодного стихійного лиха на цей раз не сталося і продовольства для всієї країни було достатньо. Тим не менше майже все їстівне у селян України та Кубані (де серед селян теж переважали українці) було

вилучено силою і спровоковано масовий розвій голоду. Ні в Білорусії, ані в суміжних регіонах з Російською Федерацією люди від голоду не вмирили, але українців туди не випускали, жодної допомоги голодуючим (включаючи дітей, престарілих, інвалідів) не надавали. Тому кількість жертв рахувалася вже не сотнями тисяч, як у 20-і роки, *а мільйонами, вмирили цілі родини, села і селища*. Зрозуміло, що обліку померлих від голоду ніхто й ніколи не вів, а інформацію не публікували, тому що ці дані були свідченням злочину влади проти українського народу.

Ще одна відмінність голодомору 30-х років була в тому, що планувався і здійснювався він *таємно*, коли жодних постанов центрального уряду з цього приводу не приймалося, якихось спеціальних органів допомоги голодуючим не створювалося, послаблень в оподаткуванні українського села (у відповідь на неспівливі звернення більшовицьких лідерів України) не робилося, за допомогою до зарубіжних країн не зверталися, у засобах масової інформації нічого про голод не повідомлялося. Отож влада робила вигляд, що ніякого голоду в Україні не існує, а повідомлення про це західних ЗМІ розцінювалися як провокація проти “Країни Рад”.

Ще одним спільним моментом з голодомором 20-х було те, що на місце виморених голодом в Україні тут же *завозилися переселенці* з інших союзних республік, *переважно з Росії*. До кінця 1933 року в Донецьку, Дніпропетровську, Одеську і Харківську області переселено 21,9 тис. селянських господарств – близько 117 тис. осіб, що, зрозуміло, аж ніяк не поліпшувало соціальну ситуацію в Україні. Голодомор в Україні 1932–33 років – це загальнонаціональна трагедія, наслідки якої відчуваються й донині, адже він знекровив українську націю, підірвав її опорність і продуктивні сили, негативно вплинув на її менталітет, позбавив динамічності в репродуктивному розвитку, погубив тисячі талантів, що не встигли себе виявити. Без сумніву, на це й розраховували московські більшовицькі лідери – організатори голодомору, “вожді” геноциду проти українського народу. Про те, що голод в Україні був не стихійним лихом, а *спланованим геноцидом*, свідчить і той факт, що в 1933 році сталінська кліка заборонила газетам СРСР писати про нього, а іноземцям – їхати в Україну. Але розміри страждань українців були такі жахливі, що правда про них все ж ширилася світом.

Добре подбали організатори Голодомору й про те, щоб не допустити виїзду українських селян за межі України, як це було під час голоду навесні 1932 року, коли люди масово їхали в Росію та Білорусію. Аби не дати можливості їм вижити, приймається ряд заходів. Зокрема, на початку 1933 року було вирішено кардинально посилити блокаду українських сіл. У результаті всю територію України оточили військами, заборонили продаж квитків селянам за межі України, попередили їх, що за виїзд без дозволу навіть у сусідній район – арешт. Ліквідували в селах будь-яку торгівлю. У такий спосіб українські села були перетворені в концтабори.

На тих українських селян, яким у пошуках хліба все ж таки вдавалося перетнути кордон, полювали, як на диких звірів. У російських селах українці просили не дати, а продати борошна чи зерна. Тоді “кацапи” з матюками били “хахлів” і гнали їх до найближчої міліцейської дільниці. Одних спійманих відправляли помирати голодною смертю в рідних селах, інших – в концтабори на “будови соціалізму”, звідки ніхто не повертався.

Отже, ті, хто затіяв цю чорну справу, дочекалися. Українське село почало вимирати. Одні люди пухли, інші висихали на тріску і падали, як мухи. Особливо жахливих розмірів набрав Голодомор ранньою весною 1933 року і тривав до нового врожаю. Тоді щодня помирало 25 тисяч людей, щогодини – 1000 чоловік, щохвилини – 17. Трупи лежали по хатах, під тинами, на дорогах. По селах їздили грабарками, гарбами спеціальні “команди”, підбирали мерців і звозили на цвинтар до великої ями. Там перекидали воза – і небіжчики, як снопи, летіли донизу. Під вечір трупи прикидали шаром землі, а за день-два все повторювалося, аж доки яму не заповнювали повністю. Тоді викопували нову... Людей, які це робили, годували в колгоспі баландою, або давали їм по шматку хліба. Вони перетворювались на бездушних роботів, які, бувало, кидали на віз ще живу, але безпомічну людину.

Тема 7.

Система соціального забезпечення в СРСР на етапі “розвиненого соціалізму”

7.1. Завершення формування системи соціального забезпечення

Перша світова війна 1914–18 років, Громадянська війна в Росії і збройна агресія московського більшовицького уряду проти Україн-

ської Народної Республіки та інших новоутворених на теренах Російської імперії держав, а потім голодомор зробили *сиротами мільйони дітей*, значна частина яких опинилася на вулиці і поповнювала лави злочинців. Тому подолання *дитячої безпритульності і злочинності* стає однією з найгостріших проблем 20-х років. У перші роки радянської влади ці завдання покладалися на Раду захисту дітей, а пізніше – на Комісію з поліпшення життя дітей при ВЦВК (з 1921). Вони створювали дитячі трудові комуни, через які пройшли тисячі безпритульних. Вражаючим у цьому плані є педагогічний досвід перевиховання останніх А.С. Макаренка (див. його “Педагогічну поему” і “Прапори на баштах”).

Велике значення для підвищення ефективності роботи в напрямку їхнього правового захисту Наркомосу (Народного комісаріату освіти). Комісія провадила роботу у таких напрямках: боротьби з жебрацтвом, дитячою безпритульністю; проституцією, спекуляцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстокою поведінкою з ними в родині. Цікавим є досвід роботи самих інспекторів – *братів і сестер соціальної допомоги*. Це були люди не молодші 21 року, вони відвідували майстерні, окремі родини, установи, затримували неповнолітніх правопорушників і направляли їх у дитячі приймачі-розподільвачі.

Вживалися заходи щодо влаштування безпритульних дітей-сиріт і тих, хто перебували в дитячих закладах, в інші сім'ї. У 1928 році ВЦВК і Раднарком прийняли спеціальні постанови, що регламентували передачу вихованців дитячих будинків у селянські та міські родини. Приділялася увага *забезпеченню підлітків і молоді роботою* за умов зростання безробіття. Приймалися постанови уряду, згідно з якими всі державні, кооперативні, громадські, приватні установи та підприємства були зобов'язані заповнити передбачену колективними договорами певну кількість робочих місць підлітками до зазначеного терміну.

У 1925 році Раднарком СРСР прийняв “Положення про забезпечення в порядку соціального страхування інвалідів праці та членів родин, померлих або відсутніх з невідомих причин, інвалідів праці”. Згідно з ним *право на пенсійне забезпечення* в разі втрати працездатності чи внаслідок старості отримували непрацездатні робітники та службовці за умови досягнення ними віку не менше, ніж 50 років за наявності трудового стажу 8 і більше років. Загалом проблемами інвалідів

займалися громадські організації, які замінили відомство установ імператриці Марії (разом з Опікунствами для сліпих і для глухонімих). Замість них з'явилися Всеросійський союз кооперативів інвалідів (Всекоопінсоюз), Всеросійське товариство сліпих (ВТС), Всеросійське об'єднання глухонімих (ВОГ). Головним їх завданням було соціальне забезпечення інвалідів у різних формах. Здійснювалося працевлаштування інвалідів шляхом організації артілей та кооперативів, де вони залучалися до посильної суспільно-корисної праці.

У 1931 році при НКЗ утворюється Рада із працевлаштування інвалідів, розпорядження якої мали направлятися спеціально заброньовані на промислових підприємствах робочі місця в кількості до 2% від їхнього загального числа. Аналогічні ради створюються в областях, районах, містах. Почали впроваджуватися планові показники розподілу інвалідів по підприємствах.

Розроблення законодавства про пенсійне забезпечення по старості (1928–1932 роки), перші пенсії за старістю були первинно встановлені для робітників текстильної промисловості. Тут визначальну роль зіграла постанова Наркомпраці СРСР від 5 січня 1928 року. Пенсійний вік було визначено для чоловіків – 60, для жінок – 55 років; необхідний для призначення пенсії трудовий стаж установлювався однаковий для обох статей – не менше 25 років. При цьому розміри пенсій було встановлено постановою Раднаркому за поясами, на які була поділена країна, виходячи із 40% пересічної зарплати в даній місцевості.

З початком війни 1941–1945 років виходить низка указів стосовно *соціального забезпечення родин фронтників*. Перший з них датовано червнем 1941 (на четвертий день після початку війни), що регламентував порядок виплати грошової допомоги родинам фронтників. Указом 1942 року внесено уточнення у цей порядок, а в 1943 прийнято постанову Раднаркому СРСР “Про пільги для родин військовослужбовців, які загинули та пропали безвісти на фронтах Вітчизняної війни”.

Інший комплекс тогочасних проблем – *соціальна допомога та соціальна реабілітація поранених*. Восени 1941 року створюються комітети допомоги з обслуговування хворих та поранених бійців Червоної Армії. У 1942 Державним комітетом оборони організовано будинки для інвалідів Великої Вітчизняної війни (пізніше перетворені в трудові інтернати). У них скалічені вояки готувалися до

подальшої трудової діяльності, отримували той чи інший фах, проходили перепідготовку. Воднораз нових рис і масштабів набувають у цей час і проблеми охорони дитинства та опікування сиротами.

На жаль, після виснажливої, жорстокої, кривавої, але все ж переможної, війни припадає третій голодомор в Україні, проведений московсько-більшовицькою владою у 1946–47 роках. На цей раз було виморено голодом тільки за офіційними даними близько 800 тис. українців, а за неофіційними оцінками – приблизно 1,5 млн. Він також здійснений таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь діяльності урядової чи суспільної щодо допомоги голодуючим, рятування бодай вмираючих дітей не провадилася, адже наявність голоду офіційно не визнавалася.

7.2. Система соціального забезпечення у Радянському Союзі в 1950–1991 роках

У 1949 році НКСЗ перейменовано на Міністерство соціального забезпечення, а наприкінці 50-х починається новий етап розвитку названого забезпечення в СРСР. У 1956 році Верховна Рада приймає *Закон про державні пенсії*, за яким розширюється коло осіб, яким надається пенсія, окремо створюється законодавство про соціальне забезпечення, започатковується *загальне державне пенсійне забезпечення* працюючих, яке завершується прийняттям у 1964 році Закону про пенсії та грошову допомогу членам колгоспів (раніше, як відомо, вони були позбавлені цього). Розмір пенсій за старістю для більшості колгоспників був дуже далекий від прожиткового мінімуму.

У 1961 році змінюється положення про Міністерство соціального забезпечення, внаслідок чого його функції значно розширилися порівняно із положенням 1937-го. На це міністерство покладено виконання таких функцій: виплата пенсій; організація лікарсько-трудова експертизи; працевлаштування і фахове навчання інвалідів; матеріально-побутове обслуговування пенсіонерів, багатодітних і самотніх матерів; надання протезно-ортопедичної допомоги.

Очевидно, що найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було *матеріальне забезпечення*, яке здійснювалося у трьох основних напрямках – державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування першого реалізувалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (поширювалося на вій-

ськовослужбовців, учнів та інші категорії громадян); фінансування другого було розраховане на одержання страхових внесків підприємств, організацій, а також дотацій держави (поширювалося на робітників і службовців); фінансування третього (колгоспного селянства) передбачало використання коштів колгоспів і дотацій держави.

На усіх громадян СРСР поширювалося *безкоштовне медичне обслуговування*, хоч у різних регіонах і місцях було воно зовсім не однакової якості. На рівні клінік Заходу медичні послуги і засоби отримувала безкоштовно лише партійна верхівка та члени її родин. Крім того, у 70-х роках декларувалися такі *основні засади соціального забезпечення в СРСР*: загальність, різноманітність видів обслуговування та соціальної допомоги, задіяння державних і громадських коштів. Скажімо, *головним напрямком* діяльності відомчого Міністерства на початку 80-х стає соціальне забезпечення працевлаштованого населення. Як і пророкувалося багатьма мислителями ХХ століття, більшовицька модель державного устрою виявилася нежиттєздатною, неконкурентоспроможною. Тому, незважаючи на задекларовані державні гарантії допомоги і підтримки соціально незахищеного населення, рівень соціальної допомоги у багатьох випадках (особливо колгоспникам, інвалідам, багатодітним родинам, сиротам) залишався *суто символічним*. “Контрреволюціонери”, “вороги народу”, колишні підпільники ОУН, вояки УПА, дисиденти позбавлялися допомоги взагалі. І хоч масового голоду в СРСР після 1947 року вже не виникало, значна частина населення злидарювала, постійно перебуваючи у напівголодному стані, не отримуючи належної медичної допомоги, допомоги у здобутті бажаної освіти дітьми.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3

Тема 8.

Становлення соціальної роботи в незалежній Україні як системи

8.1. Формування системи соціального захисту в Україні за нових політико-адміністративних та соціально-економічних умов

На початку 90-х років минулого століття в незалежній Україні соціальна робота починає формуватися як фахова діяльність. Цей процес супроводжується створенням мережі соціальних установ та закладів нового типу. Поштов-

хом до цього стали економічна криза і стрімке зростання соціальних проблем у суспільстві. Зокрема економічна криза спричинила появу безробіття (явного і прихованого), неповну зайнятість працюючих, багатомісячні затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, різке зниження рівня оплати праці і пенсій, зростання цін практично на всі товари і тарифів на всі послуги. Наслідком цього стали різке зниження рівня життя переважної більшості населення, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та значне збільшення смертності, розпад інституту сім'ї, зростання проституції і професійного жебрацтва, дитячої безпритульності, захворюваності населення (особливо на СНІД, туберкульоз), передусім дитячої та підліткової.

Відчутне послаблення більшовицьких ідеологічних догм, перші кроки до демократизації політичного життя і ринкової економіки були зроблені в колишньому СРСР у другій половині 80-х років. Так звані роки "перебудови". Тоді ж стала поглиблюватися соціально-економічна криза радянського суспільства. У відповідь на це уряд СРСР намічав і впроваджував локальні реформи у системі соціального забезпечення населення.

Закономірно, що уряд незалежної України (серпень 1991 року) продовжив і поглибив ці реформи, які були далекі від незавершення, а більшість з них тривають й донині. В останні десятиліття з'явилися нові – як державні, так і недержавні – служби, установи, організації, котрі надають різноманітні соціальні послуги. Зокрема, в 1999 створена *мережа державних соціальних відомств України*. Очолює та координує її діяльність, тобто втілює у життя переважну частину державних заходів щодо соціального захисту нужденних, *Міністерство праці та соціальної політики*, яке охоплює такі установи й заклади:

- державну службу зайнятості населення (мережа центрів зайнятості);
- мережу обласних та міських управлінь і районних відділів соціального захисту;
- територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян;
- відділення соціальної допомоги;
- дитячі будинки-інтернати;
- будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів;
- спеціальні будинки інтернати;
- психоневрологічні інтернати;
- пансіонати для ветеранів;

- протезно-ортопедичні заводи;
- заклади спеціальної освіти.

Наступним, суто соціальним, відомством є *Державний комітет у справах сім'ї та молоді*, що містить у своєму складі Український державний центр соціальних служб для молоді (УДЦССМ), аналогічні обласні, міські та районні центри соціальних служб.

Міністерство освіти і науки України опікується школами-інтернатами для дітей-сиріт, а також спеціалізованими школами-інтернатами для дітей з різними вадами і з різними захворюваннями, які спричиняють складнощі учнів у навчанні. Водночас *Міністерство внутрішніх справ* має у своєму складі спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кімнати тимчасового перебування та притулки для них, служби у справах неповнолітніх, підпорядковані районним, міським державним адміністраціям. Пізніше з'явилися і недержавні притулки. Скажімо, за станом на 1 липня 1998 року в Україні було 68 притулків усіх типів, а також 21 кімната тимчасового перебування дітей.

Вочевидь у широкому розумінні до соціальних слушно віднести всі установи та заклади Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти, виховно-трудові колонії Міністерства внутрішніх справ, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, оскільки їх діяльність спрямована на розв'язання нагальних соціальних проблем населення і фінансується державою. Щоправда, це не стосується значного тепер вже контингенту студентів і учнів державних навчальних закладів та клієнтів державних медичних закладів, що самі оплачують надані їм послуги.

Функції створеної в Україні системи соціального захисту доречно згрупувати (за О. Івановою та Т. Семигіною) так:

1. Система соціального страхування:
  - пенсії (фінансуються із Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування);
  - допомога безробітним (фінансується з Фонду зайнятості);
  - система короткотермінових грошових допомог під час хвороби, при народженні дитини (фінансується з Фонду соціального страхування та Пенсійного фонду);
  - допомога у разі нещасного випадку на виробництві.
2. Універсальні системи
  - державна система охорони здоров'я (фінансується з місцевих та Державного бюджетів),

– державна система освіти (фінансується з місцевих та Державного бюджетів);

– допомога на поховання (фінансується з Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування, Фонду зайнятості, місцевих бюджетів);

– соціальний захист осіб, які постраждали у результаті аварії на ЧАЕС.

3. Система соціальних допомог:

– допомога сім'ям із дітьми (фінансується з Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, місцевих та Державного бюджетів);

– різного роду допомоги (грошова, натуральна);

– пільги в оплаті;

– соціальне обслуговування (система інтернатних установ і територіальних центрів).

4. Система адресних соціальних допомог:

– державні програми дотацій і житлових субсидій (фінансується з Державного бюджету);

– окремі види допомог сім'ям з дітьми (фінансується з Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, місцевих та Державного бюджетів);

– адресна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.

5. Пільги як переважне право.

6. Соціальний захист через недержавні організації.

7. Соціальна допомога з фондів підприємств та організацій.

8.2. Соціальне обслуговування населення як мережа територіальних центрів і відділень

Названа система в Україні є важливим сегментом соціального захисту певних груп населення, передусім самотніх людей похилого віку та інвалідів. Засади і порядок призначення і нарахування пенсій залишилися в основному радянські, хоч виділена була серед пенсіонерів нова “номенклатура” – державні службовці, чиновницький апарат нової влади. Тому є підстави констатувати, що в ній за останнє десятиліття відбулися *значні зміни*. Окрім традиційних будинків-інтернатів, тобто стаціонарних закладів, на рубежі століть почали з'являтися так звані *територіальні центри* – напівстаціонарні та нестаціонарні заклади. До того ж під впливом *фахівців Заходу із соціальної роботи*, різноманітних європейських та американських проектів, а також з появою в Україні соціальної роботи як фахової діяльності, набули розвою *принципово нові для країни соціальні служби і почали надаватися нові соціальні послуги*. Так, вище згадані територіальні центри і відділення

соціальної допомоги вдома *домінують за останнє десятиліття в наданні послуг літнім людям* через державні органи соціального захисту. Кількість цих закладів постійно збільшується (понад 30 одиниць щороку). Зазначені центри *приймають на обслуговування* пенсіонерів та інвалідів I та II груп незалежно від віку, а також самотніх непрацездатних та інших соціально незахищених громадян.

Типовим положенням про територіальний центр передбачено надання *майже 40 видів різних послуг* людям похилого віку, у тому числі й придбання продуктів харчування та медикаментів, приготування їжі, виклик лікаря, прання білизни та прибирання житла, доставка палива й сплата комунальних платежів, допомога в обробі присадибних ділянок, оформлення документів на отримання субсидії, влаштування до будинку-інтернату, пансіонату тощо. Водночас у цьому центрі мають бути такі відділення: а) соціальної допомоги вдома; б) соціально-побутової реабілітації; в) медико-соціальної реабілітації; г) стаціонар для тимчасового та постійного проживання самотніх непрацездатних громадян; д) організації надання грошової та натуральної адресної допомоги, тобто відділення гуманітарної допомоги.

У маленьких містах та у сільській місцевості практично немає системи комплексного обслуговування підопічних. Тому тут соціальними працівниками базового рівня надаються нужденним лише окремі види допомоги.

Тема 9.

Система соціальної роботи в сучасній Україні

9.1. Соціальні служби для молоді та дітей

Кризові явища українського суспільства торкнулися, безумовно, і молоді. Для того щоб допомогти юнакам і дівчатам вижити у складних соціально-економічних умовах, уряд України з моменту її проголошення незалежною державою провадить певні заходи, затверджує програми, створює відповідні структури для підтримки та допомоги молоді. Задля втілення у життя державної політики у цьому напрямку було створено Міністерство у справах сім'ї та молоді, перетворене 2000 року у Державний комітет. Теоретичне забезпечення цієї політики розробляє Український науково-дослідний інститут проблем молоді. Створено спеціальні соціальні служби для молоді (ССМ) на обласному, міському та районному рівнях.

Юридично систему ССМ було закріплено в “Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні” та Законі України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Затверджено і відповідне Типове положення. Метою цієї системи є створення умов для позитивної соціалізації (долучення до системи суспільних відносин) молоді. Зміст її роботи, за визначенням Українського державного центру соціальних служб для молоді, полягає в: а) наданні соціальної, психологічної, правової, освітньої та будь-якої іншої підтримки молоді; б) реалізації права молоді на повноцінне життя; в) прищепленні їй навичок соціально схвальної поведінки; г) успішній адаптації молоді до сучасного світу шляхом використання власних ресурсів, правових засобів тощо.

Пріоритетними напрямками діяльності центрів ССМ є:

- соціальна підтримка молоді сім'ї (скажімо, у 1998 році в Україні діяли 463 такі програми);
- соціальна робота з молоддю жіночої статі;
- соціальна підтримка дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків;
- профілактика негативних явищ у молодіжному довіллі;
- сприяння працевлаштуванню і вторинній зайнятості молоді;
- соціальна підтримка дітей та молоді з особливими потребами;
- соціальна робота з допризовною та призовною молоддю, військовослужбовцями та членами їхніх сімей, службовцями за призовом, молоддю, яка звільняється з лав Збройних Сил України;
- служба “Телефон довіри”.

Однією з найболючіших соціальних проблем останнього десятиліття є зростання кількості дітей-сиріт і так званих “соціальних сиріт” або дітей вулиці. На жаль, форми опіки над такими дітьми залишалися практично незмінними з радянських часів. У багатьох регіонах України ця проблема набула виняткової гостроти. Тому ще в 1997 році з ініціативи Міністерства у справах сім'ї та молоді Кабінет Міністрів затвердив “Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх”.

9.2. Державна служба зайнятості

Біржі праці існували в Україні за радянських часів у 20-і роки ХХ століття. Вони займалися працевлаштуванням тимчасово незайнятих громадян і сплачували грошову допомогу безробітним. Сучасна Державна

служба зайнятості (ДСЗ) створена постановою уряду СРСР у грудні 1990 року для реалізації державної політики зайнятості населення, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки, працевлаштування і соціальної підтримки тимчасово непрацюючих громадян. Її діяльність здійснюється під керівництвом *Міністерства праці та соціальної політики*, а також місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування і відповідно до Закону України “Про зайнятість населення”.

Система ДСЗ складається з таких структурних підрозділів:

- Державного центру зайнятості;
- центру зайнятості АР Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських центрів зайнятості;
- місцевих; районних, міських і районних у містах центрів зайнятості;
- центрів організації фахового навчання незайнятого населення і центрів фахової орієнтації;
- інспекції з контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення.

До складу ДСЗ входять також інформаційно-обчислювальні центри, територіальні та спеціалізовані бюро зайнятості, центри трудової реабілітації населення.

Державна служба зайнятості має виконувати *такі завдання та обов'язки:*

- допомога в отриманні робочих місць тим, хто шукає роботу;
- допомога керівникам підприємств, котрі шукають працівників певного рівня кваліфікації;
- збирання інформації про попит на робочу силу та його задоволення;
- реєстрація вільних робочих місць та осіб, які шукають роботу;
- здійснення фахової підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки вивільнених працівників і безробітних;
- організація оплачуваних громадських робіт;
- сприяння створенню додаткових робочих місць для громадян, неспроможних на рівних умовах конкурувати на ринку праці;
- надання матеріальної підтримки безробітним та членам їхніх сімей тощо.

Послуги щодо забезпечення зайнятості населення, його соціального захисту надаються установами ДСЗ *безкоштовно*. Ця служба також бере активну участь у підготовці та реалізації державних і територіальних програм зайнятості населення.

9.3. Недержавні організації соціальної роботи

За період становлення Української держави

закладів, які б обслуговували користувачів послуг соціальних служб *на комерційних засадах*, у нас, на відміну від країн Заходу, практично не з'явилося. Тому йдеться тут про неприбуткові і некеровані державою, некомерційні організації, які декларували вирішення соціальних проблем взагалі чи проблем окремих груп користувачів соціальних послуг як свою місію. Такі організації (НДО), зробивши на рубежі століть, свої перші кроки, здебільшого продовжують свою роботу й донині, а ті НДО, що користуються регулярно державною, є вельми ефективними. Виникнення великої кількості різноманітних НДО, зростання їхньої активності та впливу на різні сторони суспільного життя – чи не найважливіша зміна у соціальній сфері незалежної України. Питання, здається не риторичне.

Громадські організації соціальної сфери керуються у своїй діяльності загальними для об'єднань усього неприбуткового сектору законодавчими актами України і першочергово законами “Про об'єднання громадян”, “Про благодійництво та благодійні організації”. Вочевидь серед причин, що зумовили виникнення і швидкий розвиток НДО, відзначимо, з одного боку, кризу тоталітарної держави та її системи соціального захисту і неспроможність виконання українською верховною владою і взятих на себе зобов'язань у царині соціального захисту, а з другого – прагнення людей реалізувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби, намагання знайти однодумців, котрі мають аналогічні проблеми і з ними легко порозумітися.

Послуги НДО, зазвичай, частково заповнюють прогалини у сфері послуг для користувачів, які розраховують на державну систему допомоги. Саме НДО розробляють та апробують пілотні моделі та схеми роботи з клієнтами, відповідні види послуг, котрі загалом часто невідомі працівникам державних установ. Примітно й те, що, на відміну від практики Заходу, українські НДО соціальної сфери мають обмежені можливості брати участь у тендерах на отримання бюджетного фінансування для надання послуг користувачам. Здебільшого наявні кошти розподіляються і використовуються самими чиновниками згідно зі своїми власними міркуваннями та інтересами, або ж проведення тендеру здійснюється за формально-корупційною схемою. Водночас усе частіше з'являються проекти, які реалізуються спільними зусиллями як громадських, так і державних організацій. Хоч

більшість українських НДО не отримують фінансової підтримки від держави (головно через те, що це не передбачено чинним законодавством), усе ж можна назвати серед них і такі, що її отримують регулярно. Це – організації ветеранів війни, Українське товариство глухих (УТОГ) та Українське товариство сліпих (УТОС).

Відносно новим явищем у соціальній сфері пострадянського українського соціуму є діяльність організацій самодопомоги або взаємодопомоги (Останній термін точніше передає сутність відносин між членами таких організацій). Однією з перших організацій такого типу в Україні були “анонімні алкоголіки”, які започаткували свою діяльність, спираючись на досвід подібних американських груп. Назвемо основні типи таких груп взаємодопомоги.

1. У сфері фізичного здоров'я – групи, метою яких є задоволення потреб людей, котрі мають проблеми із здоров'ям чи доглядом за хворими родичами. Прикладом може бути товариство родичів душевнохворих “Підтримка” при Житомирській психіатричній лікарні № 1. Групи цього типу утворювалися також жінками, хворими на рак молочної залози, хворими на СНІД.

2. У сфері емоційного та психічного здоров'я відомі групи осіб, хворих на шизофренію й групи дівчат-підлітків та жінок, які зазнали сексуального насильства.

3. Групи для членів сімей, котрі мають дітей з фізичною інвалідністю, дітей з труднощами у навчанні. Такі групи діють на базі Благодійного товариства допомоги інвалідам та особам з інтелектуальною недостатністю “Джерела”, у школі “Життя” (м. Київ).

4. Групи зміни поведінки об'єднують людей з різними видами шкідливої залежності. Це вище згадувані групи анонімних алкоголіків, які працюють у відділеннях “Соціотерапії”, групи людей з наркотичною залежністю.

5. Групи подолання наслідків життєвих змін, що вимагають від людей пристосування. Така група (безробітних) діяла свого часу при Центрі працевлаштування Мінського району м. Києва.

9.4. Волонтерство у соціальній роботі

На сьогодні в Україні досить поширеним є волонтерський (від “волонтер” – доброволець) рух. Основні чинники його розвитку ті ж самі, що і для НДО – загострення соціальних проблем та неспроможність чинної системи соціального захисту надавати відповідні послуги

вразливим верствам населення достатньо повною мірою. Волонтери відіграють надзвичайно важливу роль у багатьох неприбуткових організаціях (НДО). Причому сьогодні вже значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних організаціях (більшість), так і в державних, причому в усіх регіонах країни. У будь-якому разі в Україні сформована певна модель волонтерської роботи, яка охоплює ефективні механізми задіяння й відбору, навчання і супервізії підтримки та заохочення, які відносяться до основних складових та потрібних етапів менеджменту волонтерів.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів України доречно розмежувати на *дві умовні групи*: а) ті, хто працюють при центрах соціальних служб для молоді (ЦССМ); б) ті, хто є членами різних громадських організацій. Причому волонтери другої групи такими себе не вважають, хоча під визначення “волонтер” підпадають. Так, на початку розвитку ЦССМ (1992–93 роки) членами волонтерських груп переважно були *неповнолітні і молодь* (старшокласники, студенти), тобто особи без досвіду і кваліфікації у цій роботі. Але останнім часом усе частіше до волонтерських лав вступають і *досвідчені фахівці* (правники, лікарі, психологи, педагоги та ін.). На рубежі століть українських волонтерів слушно розподілити за віковою категорією, основним місцем навчання, роботи, рівнем освіти на *чотири групи*:

перша – підлітки та юнаки, учні старших класів шкіл та середніх спеціальних закладів, які становлять актив різних груп при ЦССМ (у клубах молодих інвалідів, творчих об'єднаннях, школах лідерів, групах самопомоги, молодіжних та дитячих об'єднаннях тощо);

друга – студенти вищих навчальних закладів (переважно з відділень педагогіки, психології, соціальної роботи, соціальної педагогіки), які звертаються до ЦССМ з приводу практичної допомоги у навчанні за профілем діяльності центрів або проходять в них навчальну практику (щоправда проходження останньої – захід не зовсім добровільний);

третья – батьки проблемних дітей та підлітків (дітей-інвалідів, дітей з девіантною поведінкою тощо), які об'єднуються у групи взаємодопомоги;

четверта – волонтери-фахівці (психологи, соціологи, педагоги, соціальні працівники, правники, лікарі), які надають консультативну допомогу соціальним працівникам, іншим во-

лонтерам чи вирішують окремі практичні завдання клієнтів соціальних служб.

У названих групах долучення людей до волонтерської діяльності відбувається *різними шляхами і на різних засадах*. Найпоширеніший варіант – задіяння студентів відповідних спеціальностей (соціальна робота, психологія, право, медицина) до соціальної роботи через волонтерські групи. Наприклад, у Запоріжжі на добровільних засадах працювали 12 студентів факультету соціальної педагогіки та психології місцевого університету. В Дніпропетровській області функціонувала програма “Терези Феміди”, де було задіяно волонтерський молодіжний юридичний клуб, членами якого стали студенти-правники Дніпропетровського державного університету. Працівниками Чернівецького обласного ЦССМ та волонтерами, котрі були відібрані із загалу студентів педагогічного факультету місцевого університету, свого часу організовано постійне чергування у міському притулку для неповнолітніх дітей.

Великий обсяг роботи виконують волонтери стосовно розроблення та розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів з актуальних соціальних проблем, а також щодо проведення соціологічних опитувань соціального, екологічного та іншого спрямування. Різні міжнародні фонди при виборі партнерів в Україні надають перевагу громадським організаціям, оскільки конкретними видами соціальної роботи займається сама організація, а її члени (волонтери) виконують окремі складові цієї роботи. Отже робота з волонтерами – це перспективний напрям поліпшення гуманітарно-правової складової соціального забезпечення населення, що має чималий розвивальний потенціал і перспективу перетворитися в Україні у повноцінний соціальний рух.

Тема 10. Розвиток соціальної роботи у Європі та США

10.1. З історії становлення системи соціальної роботи за кордоном

На рубежі XIX–XX століть, тобто у період інтенсивного розвитку капіталізму, у багатьох європейських країнах – Великій Британії, Німеччині, Нідерландах, Швеції та Франції, США – виникає особливий вид професійної діяльності – *соціальна робота*, яка за кілька десятиліть набула значного розвитку одночасно з діяльністю благодійних організацій.

Головно це пов'язано із зростанням антагоністичних суперечностей у тодішніх суспільних відносинах, що були наслідком розширення капіталістичного виробництва, намаганням власників підприємств одержувати надприбутки шляхом включення у виробництво жінок і дітей та їх надмірної експлуатації, що спричинило масове зубожіння людей найманої праці та породило низку соціальних протестів та вимог збільшити заробітну плату й поліпшити умови життя. Причини піднесення революційного радикалізму робітничого класу глибоко проаналізовані, з одного боку, К. Марксом, з іншого – П.О. Сорокіним.

На Марксових соціально-економічних ідеях значною мірою базуються *теорії соціальної роботи* та реальна політика у соціальній сфері в багатьох країнах світу і на сучасному етапі розвитку людської цивілізації. Успішність політики тут ставиться у залежності від економіки, способу виробництва, економічного базису та від соціальної диференціації суспільства. При цьому, як відомо, рушійною силою соціально-історичного розвитку визнається боротьба класів, конфлікт між ними через їх соціально-економічні відмінності, поки не будуть взяті під контроль стихійні сили конкуренції та експлуатації, які породжені приватною власністю на засоби виробництва. Звідси найважливіша мета справедливого перетворення суспільства – здолаття експлуатації, а відтак досягнення соціальної однорідності та можливості вільного всебічного розвитку кожної особистості.

Для уникнення антагоністичних відносин між капіталістами і робітничим класом тверезо мислячими представниками буржуазії задіюються механізми *соціального маневрування* з одночасним посиленням репресій проти найсвідоміших і найактивніших лідерів робітничого руху. Реалізується політика, яка уможливило забезпечення довготривалого відтворення капіталістичних соціальних відносин, як свого часу радив німецький канцлер Бісмарк. Реагуючи на зростання популярності соціалістичних ідей, він у 1881 році оголосив про створення *новаторської програми соціального страхування* від нещасних випадків на виробництві, захворювань та старості, що згодом знайшло поширення в Данії та Великій Британії. Ініціюється прийняття нового *соціального законодавства*, створення соціальних інституцій, розширення сфери соціальних послуг, які мали сприяти полегшенню становища найбільш нужденних прошарків суспільства. При тому

все робилося і нині робиться (звісно, більш вишуканими методами) для того, аби люди не розуміли справжні причини свого стану та не усвідомлювали перешкод, які заважають їм жити добре. На перший погляд, вихід бачиться в тому, щоб усі стали власниками, бажано заводів, фабрик, полів і ферм, аби впевненіше почуватися матеріально та домогтися залежності інших. Але, навіть ставши власником, людина не відчує себе соціально влаштованою, вільною, адже стає рабом тих відносин, які примушують її грати за надзвичайно жорсткими і жорстокими правилами: раз оступився – і машина капіталістичних відносин знищить тебе разом із твоєю власністю чи напрацьованим на старість капіталом.

За таких умов специфічне завдання постало перед особливою категорією професійних службовців, покликаних обставинами життя займатися соціальною роботою. За минуле століття їхні функції уніфікувалися і конкретизувалися. Нині, у розвинутих країнах, з врахуванням діяльності та пропозицій соціальних працівників, розробляються не лише *проекти* соціальної допомоги, а й різні *соціальні програми*. Скажімо, у Великій Британії цією діяльністю зайнято понад 50 тисяч фахівців, котрі як експерти беруть участь у підготовці законодавчих проектів, їхня думка обов'язково враховується при прийнятті рішень місцевими органами влади.

Інтенсивний розвиток соціальної роботи у країнах Західної Європи значною мірою активізувався з проголошенням ними в 40–60 роках минулого століття своєї мети – досягнути *“загальної злагоди і благоденства”* попри всі суспільні суперечності. Її квінтесенція досить точно сформульована Австрійською академією соціальної роботи: у кожному суспільстві зустрічаються злидні і мають місце конфлікти, які люди самостійно не можуть подолати; отож, соціальні проблеми зумовлені як індивідуальними, так і суспільними причинами; і тому суспільство бере на себе зобов'язання надавати невідкладну допомогу соціально незахищеним верствам населення.

Очевидно, що національні системи державної соціальної підтримки в кожній окремій країні формувалися під впливом історичних умов. Однак, незважаючи на подібність та однотипність завдань, вони відрізняються одна від одної підходами, методами, організаційними структурами. Так, мають свої особливості *європейська й американська моделі соціальної роботи і соціального забезпечення*. Перша

ставалася протягом тривалого часу, відколи почали слабнути і занепадати общинні (міжобщинні) зв'язки і ставала нагальною підтримка ближнього оточення, передусім тих осіб, котрі її потребували для виживання. Характерною рисою американських поселенців була опора на власні сили, особисту ініціативу і намагання звести до мінімуму вплив державних структур. Цей індивідуалістський підхід надзвичайно вплинув і на формування державної соціальної політики у США, роль якої до певної пори мало відчувалася в соціальному захисті населення, особливо у період до великої кризи 1928–33 років.

10.2. Постановня соціальної роботи як професії у США та країнах Європи

Як різновид професійної діяльності соціальна робота у США пов'язана з ідеями нині відомих американських громадських активістів і вчених Джейн Адамс (1860–1935) та Мері Елен Річмонд (1861–1928). Перша – лауреат Нобелівської премії миру (1931), соціолог, одна із засновників чикагської школи соціології, родоначальниця теорії соціальної роботи, важливість якої визнавалася самим існуванням різноманітних несправедливостей у суспільстві, не облаштованості та бідності людей, інших соціальних негараздів, котрих, на думку Д. Адамс та її прибічників, можна позбутися шляхом соціального “лікування”. Друга – автор численних книг з питань соціальної роботи, що здійснили визначальний вплив на формування її наукових засад (мовиться передусім про дослідження 1899 року “Дружній візит до бідняків: керівництво для працюючих у благодійних організаціях”). У черговій праці “Соціальні діагнози” (1917) М. Річмонд детально проаналізувала обстоювані нею методи соціальної роботи, найважливішим серед яких визнає *індивідуальний підхід* при виборі допомоги окремій людині чи сім'ї, що потрапила у скруту. Ця книга, а також підручник “Що таке соціальна індивідуальна робота” (1922) були основними в навчальному процесі різноманітних освітніх закладів з підготовки професійних соціальних працівників, котрі активно почали функціонувати в 30–40 роках ХХ століття у США та Європі.

Грунтуючись на американській ідеології індивідуалізму, бідність та необлаштованість людей тут розглядалися як наслідок нездатності особи самостійно організувати своє незалежне ні від кого життя, тобто пояснювалися причинами, що цілком залежать від психо-

духовного стану і рис самої людини. Лише в деяких випадках визнавалася потреба в поліпшенні соціального законодавства. Зокрема, М. Річмонд очолила кампанію за прийняття закону про становище жінок, покинутих своїми чоловіками, і за вдосконалення законодавства стосовно захисту дітей. Проте вона не ставила за мету здійснити структурні зміни чи створити альтернативну соціоекономічну систему, а виходила з того, що соціальні працівники, будучи неупередженими та об'єктивними, у змозі полегшувати долю людей, “соціально виліковувати” громадян різних вікових категорій. Соціальні заходи вона поділяла на дві взаємодоповнювальні категорії – безпосередній метод зцілювання та побічний. Перший передбачав уможливлення прямого впливу на самого клієнта з допомогою пропозицій, порад, умовлянь, раціональних дискусій з метою задіяння його до формування й прийняття рішень та наступних адекватних учинкових дій, другий – здійснення тиску на оточення і, відповідно, поліпшення життєвої ситуації конкретної людини. Причому головним напрямком соціальної дії обиралася сім'я. “Сім'я як така, – писала авторка, – продовжує залишатися основним інститутом, навколо якого обертаються наші долі”.

За формою організації соціальна робота є індивідуальна, групова та общинна. *Індивідуальна* – це напрям, вид практики або система цінностей, які використовуються соціальними працівниками задля допомоги особам та сім'ям у розв'язанні психологічних, міжособистих, соціоекономічних проблем шляхом взаємодії з клієнтом. *Групова* – це надання клієнту допомоги через передачу йому групового досвіду для розвитку фізичного та духовного потенціалу, формування його оптимальної соціальної поведінки. При цьому виходять з того, що невелика група осіб з близькими інтересами та загальними проблемами регулярно збирається і включається у діяльність для досягнення загальної мети. Остання може передбачати обмін інформацією, розвиток практичних чи соціальних умінь, зміну ціннісних орієнтацій, перебудову асоціальної поведінки в позитивному напрямку тощо.

Общинна соціальна робота дає змогу розширити масштаби соціальної допомоги в міських кварталах, громадах. Реально вона – ефективний засіб узгодження традиційних методів та координації зусиль організаторів благодійних соціальних акцій і водночас соціально-політичний інструмент задоволення

сподівань і потреб тих нужденних людей, які опинилися у тяжкому становищі. Під поняттям “общинна соціальна робота” треба розуміти також інтеграцію всіх інших методів, з допомогою яких ставиться завдання, аби клієнт усвідомив залежність та взаємозумовлення його особистих і суспільних інтересів, виявив зацікавленість у розв’язанні наявної конфліктної ситуації.

Вочевидь соціальний працівник може розраховувати на професійний успіх у тому разі, коли продуктивно взаємодіє з клієнтом, враховує його статус та інші соціальні характеристики, знає індивідуальні фізичні й психічні чинники, тобто його психофізіологічні особливості, які так само як і соціальні, виявляються у поведінці та вчинках. Важливо те, що соціальна робота – це не лише теорія, а й *мистецтво соціальної взаємодії* з іншими людьми, котрим характерні складні психодуховні проблеми, спричинені їх перебуванням у тяжких ситуаціях повсякдення.

За концептуальною версією німецьких учених соціальний працівник має справу з *конфліктом*, в основі якого лежить зіткнення *природного і соціального*. Для прикладу візьмемо звичну ситуацію. Сповнена сил молода, енергійна особа мріє про щасливе життя і благополуччя. Однак це залежить, як виявляється, не від неї особисто, а від суспільних відносин, майнового становища, приналежності чи неналежності до певної соціальної групи, клану, нарешті від наявності надійних джерел доходу. До того ж для досягнення поставленої мети ще треба отримати відповідну освіту й кваліфікацію, витримати конкуренцію для одержання цікавої і добре оплачуваної роботи. Тому досягнення мети, очікуваного щастя, якого так хочеться уже сьогодні, відкладається на невизначене майбутнє. Тут соціальний працівник стикається з конфліктом, що зумовлений явно завищеними потребами і запитамі, а з другого боку – дуже обмеженими можливостями їх реалізації саме “тут і тепер”.

На формування сучасної *моделі соціальної роботи та соціальної допомоги* винятково значущий вплив здійснили *принципи Ельберфельдської системи*, що одержали назву від міста, у якому вони ефективно застосовувались, а потім – усередині XIX століття – були широко розповсюджені на території всієї Німеччини та частини Франції. Головні з них такі: а) самостійність кожного опікування при розгляді окремих питань і централізація за-

гального напрямку справ; б) індивідуалізація допомоги з детальним обстеженням кожного нужденного; в) задіяння до активної участі у справі опікування бідняцьких прошарків суспільства.

Звісно, що з плином культурно-історичного часу удосконалювалися прийоми і форми соціальної роботи, але головне її завдання залишалося незмінним – формувати у тих, кому потрібна допомога, уміння і навички *самовиживання і здатності самому допомогти собі*, тобто максимально підвищити ступінь самостійності клієнта, розвинути його здатність контролювати своє життя і самому розв’язувати власні щоденні проблеми. Саме на цих принципах базується система соціального захисту населення в США, що охоплює різні *соціальні програми*, які регламентуються як федеральним законодавством, так і законодавством штатів, що дає змогу достатньо повно й оперативно враховувати потреби у соціальній допомозі окремих регіонів, етнічних та соціальних груп населення.

Функціонування державної системи соціального забезпечення підтримується двома джерелами фінансування – за рахунок соціального страхування та державної допомоги. Виплати у форматі першого джерела проводяться із страхових фондів, що утворюються на підґрунті страхових податків, які вносять як працівники, так і підприємці. Дія другого джерела – це надходження коштів федерального бюджету, бюджетів штатів та інших органів влади.

Законом про соціальне страхування 1935 року встановлено два види соціального страхування – пенсії за старістю та допомога з безробіття. Цим законом передбачена допомога окремим категоріям бідняків, передусім інвалідам та сиротам. Згодом до названого закону внесено чимало поправок та змін, зокрема введено виплату пенсій при втраті годувальника, узаконено різні допомоги через непрацездатність, не пов’язану з виробничою травмою, запроваджено право на медичне страхування у віці 65 років і старше. Причому всі види страхування тут об’єднані під назвою “Загальна федеральна програма”, що фінансується за рахунок податку на соціальне страхування, що його сплачують наймані робітники та службовці (у відсотках до розміру заробітної плати), а також підприємці (у відсотках до фонду виплаченої заробітної плати). Розміри цього податку становлять переважно 14% усіх доходів.

Стосовно США, то тут, крім Загальної федеральної програми, реалізуються регіональні програми на випадок виробничого травматизму чи професійного захворювання. Згідно із законом підприємці несуть відповідальність за каліцтво робітників на виробництві, компенсуючи їм виплати за тимчасову непрацездатність чи виплачують разову допомогу сім'ї померлого від нещасного випадку. Основна частина грошової компенсації вноситься приватними страховими компаніями, оскільки більшість підприємців заздалегідь страхуються від подібних випадків.

Важлива складова американської державної системи соціального захисту – допомога бідним, що не вимагає попередніх спеціальних внесків. Визначальним критерієм її надання є нужденність чи злидні, а метою – забезпечення гарантованого доходу, підтримка бідних сімей з дітьми, й також продовольча, житлова, медична різновиди допомоги. Програмою забезпечення гарантованого достатку охоплені престарілі, інваліди, сліпі, котрим федеральний уряд виплачує субсидії, що становлять 60% доходу від офіційно прийнятої “межі бідності”. Розміри допомоги за цією програмою окремі штати можуть підвищувати залежно від власних можливостей та корегують їх, враховуючи зміну рівня інфляції.

Програма допомоги сім'ям з дітьми передбачає субсидії багатодітним з низькими доходами, де глава сім'ї – вдова, розлучена чи мати-одиначка. В окремих випадках вона виплачується й тоді, коли глава сім'ї безробітний. Водночас у рамках продовольчої допомоги бідним надаються відповідні талони. Так, за законом 1981 року право на їх отримання мають особи чи сім'ї, чий дохід не перевищує 125% від “межі бідності”. До того ж діють й інші види продовольчої допомоги – шкільні сніданки, підтримка матерям з немовлям тощо.

Сім'ї з низьким річним доходом мають право отримувати житлові субсидії, які становлять до 2 тисяч доларів на кожну бідну родину. Показово, що у США, крім зазначеного, програми медичного страхування і допомоги охоплюють до 50 млн. американців.

Вагомий внесок у справу соціального забезпечення здійснюють *приватні системи* соціального страхування – колективна (за місцем роботи) та індивідуальна. Підприємці розглядають свою участь у цьому страхуванні як засіб закріплення на власних підприємствах найбільш кваліфікованих робітників та мобільного адміністративного персоналу. Важли-

ве значення в цьому має приватне пенсійне забезпечення, фонди якого у 1980 році перевищили 400 млрд. доларів, хоч такі пенсії отримувало втричі менше людей, ніж державні. Справа в тому, що державні пенсії нараховуються при загальному трудовому стажі, а для нарахування приватної пенсії потрібний безперервний трудовий стаж на одному підприємстві не менше 10 років. Окрім того, у сфері системи приватного страхування власники фірм проводять так звані *додаткові виплати*. Це – оплата відпусток чи лікарняних листків, додаткової допомоги із безробіття, субсидіювання подальшої освіти, юридичні послуги.

У США широку підтримку одержують особи, котрі мають індивідуальні пенсійні рахунки, що створені шляхом відкладання працюючими щорічно 1,5 тис. доларів (вони не обкладаються податками й розміщуються на спеціальних рахунках у банках). Окреме федеральне агентство є гарантом приватних пенсій, а тому стежить за платоспроможністю діючих пенсійних фондів та визначає порядок і суму компенсації їх учасникам у випадку банкрутства компанії чи фірми.

Соціальне законодавство країн Європейського Союзу відрізняється від американського більш вагомою участю держави у визначенні напрямків, плануванні, фінансуванні та реалізації соціальної політики. Водночас і місцеві органи самоуправління теж надають бідній частині населення більше видів соціальних послуг. Тут інтерес становить система соціальної роботи з різними групами населення, спрямованість соціальних послуг на створення максимально сприятливих умов для нормального функціонування сім'ї як основного осередку суспільства. У цьому аналітичному розрізі підкреслимо зусилля на підтримку престарілих та дітей, чим, власне, й забезпечується розв'язок двох взаємозв'язаних проблем – зміцнення сім'ї та захист потреб найбільш соціально вразливих її членів.

Люди похилого віку в усіх країнах – це найбільш незахищена категорія населення, що спричинено їхнім низьким достатком (нижче середнього), і водночас більшими потреби в медичному, побутовому обслуговуванні. Труднощі ускладнюються й тим, що старі батьки, дідуся, бабусі живуть окремо від молодших членів родини, тому їм важко без сторонньої допомоги справитися зі своїми недугами, одинокістю. Виходячи з цих обставин, у США, скажімо, передбачено надання додаткових

доходів людям похилого віку, для яких створені фонди, програми спеціального обслуговування та соціального забезпечення, нараховані ще й пенсії за старістю, надані дешеве житло, продовольчі набори, транспортні послуги, реалізовані заходи з активізації соціальної ролі, громадської діяльності пенсіонерів. Цей комплекс послуг найчастіше організують федеральні та місцеві органи влади. Всіляко сприяє соціалізації людей похилого віку федеральна політика спорудження житла для одиноких престарілих громадян, надання їм державних квартир.

Акт 1973 року щодо американців похилого віку передбачає фінансування їх продовольчих програм. У багатьох містах США організовано індивідуальні (доставка додому) та колективні (центри харчування) форми забезпечення продуктами людей похилого віку. Підтримується діяльність добровільних ентузіастів, шефська робота та ін. Запроваджено оплату з різних фондів за догляд та допомогу за престарілими в домашньому довіллі. Однак це не виключає можливість їхнього улаштування в стаціонар, що є питанням часу, зважаючи на прогресуючу старечість.

У будинках-інтернатах для престарілих уводяться нові форми обслуговування – денні лікарні, періодичні курси оздоровчого лікування, поєднання стаціонарного лікування з диспансерним. Одночасно розширюється набір житлово-побутових послуг для старих людей, організується догляд за ними у разі хвороби і надається змога звернутися за допомогою через сигнально-чергову систему. Здебільшого таке персоніфіковане обслуговування охоплює доставку додому обідів, купання у ванній, педикюр, стрижку, укладку волосся, прання та обмін білизни, гімнастику з інструктором. В окремих випадках для старих і немічних забезпечують ремонт та облаштування квартири, надають телефон у тимчасове користування, організують культурний відпочинок, спільні розваги.

За надання соціальної допомоги престарілим у Великій Британії відповідальність покладена на муніципальні відділи служби соціального забезпечення, що діють в Англії та Велсі, патронажні відділи – в Шотландії, регіональні комісії охорони здоров'я та соціального забезпечення – у Північній Ірландії. Вони прагнуть зробити життя своїх клієнтів незалежним у власному домі, полегшити його доставкою готових продуктів, наданням послуг пральні, іншої допомоги в господарюванні.

Медсестра із комунальної служби може допомогти прийняти ванну, зробити заштрик чи перев'язку. У спеціальних центрах допомоги престарілим подадуть каву, організують догляд за шкірою, волоссям тощо. У пансіонатах передбачено як постійне, так і тимчасове перебування. Тут, крім медичної допомоги, можна скористатися ще й іншими побутовими послугами. До того ж персонал дбає про емоціональне, соціальне й рекреаційне благополуччя своїх підлеглих, зважаючи на їхні проблеми, оскільки тут приймають сліпих, глухих чи психічно хворих пацієнтів.

10.3. Сучасна система соціальної роботи за кордоном, її упредметнення, види і форми допомог

Соціальна робота з дорослими інвалідами має свої особливості у різних країнах. Зокрема у США вони першочергово забезпечуються пенсіями та страхуванням від нещасних випадків, медичним обслуговуванням. Соціальна підтримка інвалідів за плату від муніципалітетів здійснюється спеціалізованими організаціями й фондами, котрі забезпечують житлово-побутовий облаштунок, транспортні потреби, навчання й реабілітацію людини, котра раптово втратила здоров'я. Адаптаційна підготовка допомагає інваліду пристосуватися до нових умов, освоїти різні технічні засоби, зміцнити психологічну самостійність та прагнення знайти застосування своїм здібностям. Завдяки переобладнанню квартири, освоєнню спеціальних пристосувань інваліди можуть налагодити самообслуговування, самостійно забезпечити своє повсякдення. Підвищенню їхньої дієздатності допомагають спеціально переобладнанні автомобілі, моторолери, пристосування у громадському транспорті, інформаційно-текстова апаратура до телевізора, телефон з підключеним дисплеєм, обладнання, що дають змогу займатися посильними видами фізкультури та спорту. Надаючи транспортні послуги, соціальні служби доставляють людину з важкими формами інвалідності на роботу, в навчальний заклад, на концерт чи виставу в театрі, басейн, спортивний майданчик тощо.

Ефективною є практика соціального обслуговування інвалідів та людей з фізичними вадами у Великій Британії. Цією роботою тут зайнято широке коло кваліфікованих працівників, зорганізованих місцевою владою для допомоги інвалідам за місцем проживання, у денних центрах, у пансіонатах і гуртожитках,

у лікарнях чи в інтернатах. Хоча все робиться можливе, аби інваліди могли жити вдома. Стосовно денних центрів, то їх існує кілька типів і вони обслуговують людей з фізичними недоліками чи труднощами навчання. Цю справу забезпечують професійні команди, до складу яких входять досвідчені психологи, лікарі-терапевти, медичні сестри, інструктори та вчителі. Центри підготовки дорослих і центри соціального навчання продовжують тренінг з молодими людьми, котрі мають труднощі в навчанні після закінчення школи. Особливу увагу звертають на самообслуговування та здобуття соціальних умінь, таких, зокрема, як робити покупки, готувати їжу, поводитися з грошми, користуватися громадськими місцями, що допомагає пацієнту продуктивно жити в суспільстві й розраховувати на власні сили. У центрах також організують заняття з малювання, рукоділля, роботи по дереву, фізкультури, читання й написання творів.

Останнім часом практикується створення невеликих сімейних груп з 3–4 інвалідів, які проживають своєю родиною поруч з магазинами, громадським транспортом та розважальними закладами. Штат таких пансіонатів залежить від функцій, розміру центру та потреб людей, котрі там проживають. Сюди входять, крім відповідального службовця, також наглядач, вихователь. Окремі пансіонати наймають кухаря, прибиральницю та садівника, а відтак копіюють життєдіяльність повноцінної родини.

Оригінальний досвід комплексної реабілітації інвалідів у рамках кооперації нагромаджено у Польщі. Кооперативи інвалідів з допомогою соціальних служб займаються підбором можливих професій та організацією відповідного навчання, забезпеченням умов праці, адекватних здоров'ю інвалідів, пристосуванням робочих місць до наявного в людини дефекту тощо. Об'єднання й кооперування інвалідів створює кращі умови не лише для медичної, а й соціальної реабілітації. Передусім мовиться про проведення активного відпочинку, колективної відпустки, надання різноманітної соціально-побутової допомоги інвалідам та їхнім сім'ям, створення перспективи громадського й професійного зростання, досягнення більшої продуктивності життя.

В усіх розвинених країнах пріоритетною є *соціальна робота з дітьми*. Враховуючи ситуацію, її проблемами займаються окремі служби. В їх компетенцію входить сприяння сім'ям у забезпеченні певного ступеня еконо-

мічної самостійності, профілактика насилля над дітьми та запобігання їх експлуатації, створення та розвиток інституційних форм опіки; підтримка неінституційних форм, зокрема, використання "общинних" організованостей опіки та ін. Уся ця діяльність як реальна соціальна допомога дітям координується спеціальним закладом, що діє у рамках певного територіально-адміністративного регіону. Воднораз його дочірні центри розташовані там, де проживає більшість його підопічних, вони співпрацюють з іншими "общинними" центрами допомоги сім'ям на цій території.

Названі заклади і похідні від них структури покликані реалізувати загальнодержавну програму соціального обслуговування та відповідні регіональні плани. Скажімо у США на основі Закону про соціальне страхування (1935 рік) була прийнята *програма допомоги бідним сім'ям та дітям*. Спочатку в ній передбачалась система виплат малоїмущим родинам. Потім стало очевидним, що грошова допомога не може розв'язати усіх проблем сприяння добробуту малозабезпеченим сім'ям з дітьми. Потрібні інші соціальні послуги, причому безплатні. Тому спеціальні заклади соціальної допомоги організують: а) групи професійного навчання для батьків, а у разі потреби допомагають у працевлаштуванні; б) догляд за дітьми, якщо їхні батьки працюють у вечірній час; в) створення при міських центрах здоров'я служб для одиноких матерів; г) роботу служб захисту дітей, які зазнали насилля з боку дорослих; д) створення та інспектування дитячих будинків, сприяння родинам з прийомними дітьми, спостереження за адаптацією дитини в новій обстановці; е) розвиток так званих спеціальних служб для допомоги дітям в одержанні освіти, підтримки батьків у веденні домашнього господарства.

Отож орієнтація не стільки на дитину, як на родинні проблеми у цілому, є характерною рисою діяльності дитячих соціальних служб. У США та Великій Британії, навіть коли сім'я не входить до кола користувачів такої програми, названі послуги все ж вона одержує за деяку невелику оплату. Натомість така послуга, як захист дитини від проявів насилля, надається безкоштовно всім категоріям населення. Крім того, в екстремальних випадках (наприклад, хвороби батьків) соціальні служби беруть на себе турботу про дітей, незалежно від рівня доходу родини. Причому до складу дитячої соціальної служби входять: відділ інформації, який забезпечує збір та обробку

даних про роботу служби та потреби клієнтів; відділ апеляцій, який контролює дотримання прав клієнтів; консультативна рада, що створюється із представників соціальної служби різних департаментів, профспілок, громадських організацій допомоги дітям, зацікавлених приватних осіб, клієнтів служби. Цей орган бере участь у розробці плану соціальної допомоги дітям, дає свої рекомендації щодо пріоритетних сфер вкладання коштів, сприяє відбору кандидатів на керівні пости в соціальній службі, контролює їхню роботу, здійснює зв'язок державної соціальної служби з різними комунальними формами соціального забезпечення.

До компетенції дитячої соціальної служби входять і питання *усиновлення дітей-сиріт*, що однак не може відбутися без рішення суду. Усиновленню передують обов'язкова консультація, яку проводять органи соціального забезпечення чи спеціальна організація, котра займається влаштуванням дітей у сім'ях. Її мета – підтримати інтереси дитини, допомогти їй, з'ясувати всі проблеми фактичних і прийомних батьків ще до прийняття юридичного акту про усиновлення, а якщо виникає потреба, то і в наступний період. Однією з найскладніших тут є проблема житлово-побутового облаштування розумово відсталих, які живуть разом зі своїми пристарілими батьками. Щоб підготувати своїх клієнтів до самостійного побуту і ведення особистих справ, їх поселяють у спеціальні невеликі житлові комплекси, де під наглядом соціальних працівників, вони здобувають потрібні найпростіші навички самостійного життя; звісно, на тому рівні, наскільки це реально можливо.

Ще одна важлива соціальна проблема за кордоном – *робота з дітьми-інвалідами*, їх медико-соціальна адаптація і життєва самореалізація. Головна мета зусиль у цьому напрямку полягає в досягненні такої спроможності дитини-інваліда, коли вона самостійно реалізуватиме свою соціальну функцію так само, як і здорова дитина. До таких функціональних умінь належать трудова діяльність, навчання, здатність до читання, писання, самостійного пересування, комунікативні навички. Для більшості дітей-інвалідів оволодіння цими спроможностями дається шляхом наполегливого і систематичного навчання, яке забезпечують спецшколи чи спецкласи звичайних шкіл, або більш ефективно навчання на дому. Найперше – це навчити дитину-інваліда основам грамоти і рахунку, пересування і соціальним навичкам. Останні охоплюють одягання,

уміння користуватися столовими приладами, умивання, поводження з грішми, банківським картками, телефоном, транспортом, ліфтом, ескалатором.

Діти з окремими фізичними вадами спроможні навчатися і за програмою для звичайних дітей. Проте можливостей школи не завжди достатньо для бажаної реабілітації. Тому в Болгарії, Угорщині, на Кубі організовано денні реабілітаційні стаціонари, в яких створені умови для проведення комплексу відновлювальних заходів та відпочинку дітей. Для оволодіння доступних їм професій організовано спеціальні центри, відведено спеціально обладнані цехи на підприємствах, які часто і приймають на роботу своїх випускників, підлаштовуючи під їх запити бережний режим праці. Інколи, за потреби, надається і надомна праця.

Призначення соціальних служб – організувати й забезпечувати соціальну реабілітацію дітей-інвалідів. Тому у своїй діяльності вони керуються такими принципами: 1) якомога найбільш ранній початок реабілітаційних заходів; 2) безперервність та етапність їх проведення; 3) комплексний характер реабілітаційних програм з урахуванням медичних, педагогічних, психологічних, професійних, соціально-побутових, технічних аспектів; 4) індивідуальний підхід до визначення обсягу, характеру та спрямованості реабілітаційних заходів. Це досягається зосередженням у закладах і центрах реабілітації спеціалістів різних професій – лікарів, педагогів, психологів, соціальних працівників, логопедів, трудотерапевтів, техніків з протезування, фахівців професійного навчання та інших спеціалістів, а також потрібного обладнання, приладів та інструментів.

Значний обсяг роботи виконують соціальні служби стосовно *допомоги сім'ям*, де виховуються діти-інваліди. У таких родинах виникає чимало складних проблем, у тому числі медичних, економічних, педагогічних, психологічних, пов'язаних із захворюванням дитини та труднощами контактування з нею. До компетенції названих служб належать придбання обладнання, пристосування місця роботи і врахування характеру праці батьків, зважаючи на потреби та інтереси хворої дитини, формування специфічного способу життя сім'ї. Залежно від обсягу та змісту цих проблем соціальні працівники формують і реалізують спеціальні програми допомоги родинам, які виховують дитину-інваліда.

Ситуація в Україні, (наприклад, у 2000 році від побутового насильства загинуло понад 12 тисяч жінок) вимагає прискіпливого вивчення зарубіжного досвіду соціальної роботи з жінками, які зазнали насилля у своїх сім'ях. Причини цього дикого й огидного явища найрізноманітніші, але спеціалісти різних країн виділяють злидні та скруту, в яких перебувають родини, пияцтво та наркоманію, вкрай низький загальний культурний розвиток і духовний занепад окремих громадян та родинних спілок. У США аналізом проблеми займається спеціально заснований Інститут жінки, у європейських країнах функціонують урядові й громадські комісії із розслідування випадків нелюдського ставлення до жінок, створено спеціальні будинки-притулки, де змушені жити жінки – вигнанки зі своїх домівок, головно через жорстоке поводження з ними їхніх близьких. В Іспанії організовано 16 таких будинків-інтернатів, де тимчасово поселяються жінки разом з дітьми, аби уникнути психофізичних травм. Тут вони проводять від трьох до шести місяців, користуючись допомогою психологів, адвокатів, педагогів, соціальних працівників. Через низький рівень освіти, відсутність прийнятної фахи ці жінки мають обмежені можливості знайти добре оплачувану роботу, а відтак придбати власне житло, автомобіль та інші засоби комфортного повсякдення.

Іспанські соціологи виділили шість видів агресивної поведінки у сімейних взаємостосунках: а) *спорадична агресія*, яка є фіналом зростаючого сімейного напруження, котре приводить до фізичного насилля; б) *повторювані*, але не регулярні *агресії*, які виникають після певного періоду співіснування з появою коханця чи коханки, при наявності в сім'ї хворої чи розумово відсталої дитини; в) *багатопланові агресії*, які є звичайною формою стосунків; г) *агресія*, пов'язана з хронічним *алкоголізмом*, результатом якого є стан білої гарячки; д) *агресія на межі шизофренії* одного із подружжя чи параноїдальних ревностей партнера; е) *агресії* у взаєминах розведеного подружжя – посягання на чуже житло, сексуальні домагання, шантажування дітьми, невплата аліментів та ін.

Соціальні психологи пропонують кілька варіантів розв'язання проблеми агресії залежно від її виду:

– прискорення розгляду справ у судах (для першої та другої груп агресії);

– роз'яснювальна робота серед груп ризику та підвищення значущості будинків-притулків

(для третього виду);

– медичне лікування (для четвертого та п'ятого різновидів).

Для ліквідування або принаймні мінімізацію виявів шостого типу агресії пропонується законодавче оформлення батьківських прав на дітей у відповідних судових інстанціях. У виняткових випадках, щоб уникнути небезпечного зіткнення між колишнім подружжям, дітей повинні передавати від одного подружжя іншому соціальні працівники чи сімейні психологи.

Отже, соціальним службам в Україні цілком може стати у пригоді зарубіжний досвід соціальної роботи з дітьми, які втекли з дому чи ведуть бездомний спосіб життя. Як і в нас, їх на вулицю викидає переважно неблагополуччя в родині, байдужість чи жорстоке ставлення батьків. Важливим дестабілізуючим фактором є також злидні та голодування, хоча "романтика свободи" і пошук пригод часто захоплює дітей із бідних і багатих сімей та соціально благополучних родин.

Для малолітніх втікачів та бездомних дітей соціальні служби західних країн організують: 1) притулки та гуртожитки, 2) індивідуальні чи групові консультації, 3) бесіди з батьками задля повернення дитини в сім'ю, 4) забезпечення місцем у виховному закладі, якщо у цьому є потреба, 5) надання консультативної та іншої допомоги родині, у які повернулися діти задля їх зміцнення та недопущення нового розриву. Водночас центри і притулки для втікачів пропонують низку послуг для таких категорій осіб, як занедбані діти; ті, хто займаються проституцією; жертви статевих злочинів; злочинці, наркомани, рецидивісти. Причому в США сформувалися три основні *моделі роботи* з цими асоціальними категоріями дітей і молоді.

Мережева модель обцин, яка діє на основі координації діяльності між працюючими в обцині організаціями та іншими носіями послуг. До них відносяться місцевий консультативний центр, притулок для втікачів та бездомних, місцева поліція, суд у справах неповнолітніх, місцевий орган допомоги дітям, школи. Всі вони виробляють спільну програму своєї діяльності стосовно втікачів, способи її реалізації та врегулювання кризових ситуацій окремих сімей, родин, сусідів.

Обцинна програма розвитку, що функціонує у формі центру на певній території і пропонує цілий сервіс послуг, зокрема – підбір добровільних опікунів, заснування та розвиток клубів, які приймають втікачів, розвиток центру ресоціалізації, покликаною сприяти

працевлаштуванню та забезпечувати соціальні служби додатковими засобами; організація “телефону довіри”. Для прикладу в США національна служба “телефонів довіри”, що надає безплатні послуги малолітнім втікачам, передусім це профілактичні консультації для підлітків, інформація про розташовані у районі їхнього проживання заклади соціальної допомоги, посередництво у встановленні контактів між підлітком та сім’єю (опікуном), довідка про центри чи соціальні служби для втікачів і безпритульних дітей, підлітків, старшої юні. Примітно, що навчанням та підвищенням кваліфікації соціальних працівників цих центрів займається створений у 1979 році Національний інститут соціальних послуг для молоді.

За рубежом накопичено повчальний досвід соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками та підлітками “групи ризику”. Зусилля в цьому напрямку чітко координуються державними органами й зреалізуються шляхом виконання спеціальних програм. У США в рамках таких програм діють невеликі виправні установи і служби, перебування в яких однак не ізолює неблагополучну дитину від своєї родини. Але тут підліток забезпечується житлом і харчуванням, з ним проводиться виховна робота відповідного профілактичного спрямування. При цьому робиться максимально, аби “вихопити” потенційного правопорушника із формальної системи судів у справах неповнолітніх і передати турботу про нього місцевим організаціям, які не належать до системи правосуддя. Іншими словами, створюються умови, щоб вивести підлітків “групи ризику” за межі інтернатів, колоній або в’язниць, запропонувавши їм чи їхнім сім’ям за надзвичайних обставин альтернативу – цікавий відпочинок, навчання, працевлаштування, участь у певних акціях і заходах. У таких випадках практично реалізуються три типи програм.

Перша – базова програма поліції, що найчастіше втілюється спільно з іншими зацікавленими організаціями і враховує найтипівіші відхилення у поведінці неповнолітніх. Тут головна перевага віддається залученню підлітків до спорту. Для цього організуються спеціальні атлетичні клуби, інші цікаві заняття задля відвернення молоді від шкідливих і небезпечних для суспільства діянь, способів поведінки і життя в цілому.

Друга – базова програма судів у справах неповнолітніх, яка зосереджує увагу на тих особах, які притягалися до відповідальності

за вчинені ними певні правопорушення і які повторно чи вкотре демонструють асоціальну поведінку.

Третя – це базова програма школи, що повною мірою враховує особливості спеціальних шкіл, розрахованих на так званих “важких” і засуджених підлітків. У просторі цих шкіл останні не ізолювані від учнівського загалу, мають змогу відвідувати заняття, розважатися і спілкуватися за уподобаннями.

У структурі координаційних центрів в общинах є так звані *бюро соціальних послуг молоді*, зусилля яких спрямовані на забезпечення справедливого розгляду справ з тим, аби підлітки, чия поведінка потрапила у поле зору поліції через пропуски занять, визивної поведінки чи дрібних правопорушень, потрапили до “кваліфікованих рук” і могли уникнути некомпетентного ведення справи і передачі її в суд без надання допомоги общиною. Важливим при цьому є рекомендація та надання соціальних послуг, зокрема, консультативної і медичної допомоги сім’ям та окремим особам, забезпечення зайнятості, організація відпочинку тощо. Здебільшого направлення у виправний заклад чи прикріплення до певної соціальної програми передують психіатричне обстеження підлітка у спеціальному діагностичному закладі для неповнолітніх.

Природно, що неповнолітні правопорушники, засуджені за серйозні злочини, направляються судьями у спеціалізовані заклади. Психіатричний огляд бере на себе державна діагностична служба для молоді. За реалізацію опікунських програм, наприклад, у штаті Айдахо, відповідають дві приватні установи – дитячий будинок в Льюстоні та молодіжне ранчо в Раперті. Жорсткі виховні заходи проводить єдиний державний заклад – Центр соціальних послуг молоді в Сент-Ентоні. Однак перед тим, як потрапити в Раперт чи в Сент-Ентоні, діти протягом 30 днів обстежуються в Діагностичному центрі для неповнолітніх. За цей час готується висновок психолога та рекомендації щодо індивідуального підходу до їх перевиховання. У вищезазначених виховних закладах, що дуже важливо, діти та підлітки (від 9 до 18 років) проживають в окремих будиночках чи гуртожитках квартирної типу, де з ними проводиться різноаспектна робота з метою ресоціалізації після звільнення з місць позбавлення чи обмеження свободи.

Свої особливості має *соціальна робота з умовно засудженими*. На цей період підлітку визначається наставник, котрий у своїй роботі

враховує всі обставини, що зачіпають спосіб життя засудженого, – його місцеперебування, заборону відвідувати певні кафе, ресторани чи інші розважальні заклади. У разі порушення цих застережень соціальний працівник зобов'язаний повідомляти суддю, але найголовніше – має допомагати підлітку розв'язувати всі його життєві проблеми.

Останнім часом в усіх без винятку розвинених країнах особливо загострилася проблема *соціальної профілактики та соціальної адаптації алкоголіків і наркоманів*. При цьому люди самі створюють собі труднощі, щоб потім з неймовірними зусиллями й неабиякими втратами їх позбуватися. Спочатку винаходять усе нові сорти та види спиртних напоїв і наркотичних засобів, далі шукають шляхи і методи, як побороти шкідливі звички. Щоправда, успіхи тут не завжди бувають такими ж втішними, як на етапі розробки технологій та експериментування з новим “зіллям”. Тому ситуація у багатьох регіонах світу, в тому числі на просторах СНД, набула загрозливого характеру. Алкоголізм і наркоманія породжують якісні зміни генофонду націй у бік деградації та фізичного каліцтва, порушення соціального здоров'я соціуму. Проте медицина та психологія теж демонструють неможливе – запатентовано чимало колективних й авторських методик, які дають змогу повернути клієнтів до нормального життя та позитивної самореалізації.

Методи і форми роботи з алкоголіками та наркоманами ставлять одне і те ж завдання – допомогти людині подолати згубну потребу в спиртному чи наркотіку, змінити ставлення до свого власного Я. Адміністративні підходи тут не дають позитивного результату, на що вказують неодноразові спроби ввести “сухий закон” у багатьох країнах (США, СРСР). Ефективнішими, як підтверджує повсякдення, є “соціальні ліки”, коли кожна особа на своєму місці приймає адекватне рішення, захоплюється роботою, усвідомлюючи себе творчою частинкою суспільства і всесвіту.

Зарубіжні аналітики стверджують, що до найбільш досконалих та успішних відноситься *шведська система соціальної адаптації алкоголіків та наркоманів*. Юридично її забезпечує комплекс законів та законодавчих актів, що регулюють усі аспекти виробництва, торгівлі, експорту та імпорту, використання наркотичних засобів, а також покарання за злочинні дії у цій сфері життєреалізування. Координує перебіг діяльності названої сфери Центральна рада з антиалкогольної та антинар-

кологічної освіти. Причому основна робота щодо профілактики наркоманії ведеться на рівнях губерній та комун. У ній задіяні підрозділи соціальної служби, охорони здоров'я, народної освіти, поліції, виправні колонії, громадські об'єднання і приватні особи, наукові інститути. Головною ланкою тут є Соціальна комісія комунального управління, у складі якої працює спеціальний підрозділ з протидії розповсюдженню наркоманії, до якого входять соціальні працівники, психологи, юристи, медики з досвідом антинаркотичних напрацювань.

Міжрайонні групи та наркопатрулі безпосередньо працюють з наркоманами, передусім виявляють осіб, схильних до вживання наркотиків на вокзалах, у місцях громадського користування, дискотеках, у неблагополучних у криміногенному відношенні кварталах. Крім того, особлива увага звертається на школи, гуртожитки, райони, населені емігрантами. У разі виявлення наркоманів їх змушують звернутися за допомогою до лікаря-нарколога, а для направлення в медичний заклад потрібна згода самого хворого, оскільки у Швеції примусова госпіталізація вважається порушенням прав людини. Очевидно, що лише свідоме лікування забезпечує його ефективність. Тому закономірно, що до кола обов'язків міжрайонних груп відноситься також їхня робота із соціальної реабілітації наркоманів, допомога їм в адаптуванні до нормального життя, у здобуванні спеціальності, працевлаштуванні, відшуканні житла, подоланні психологічного дискомфорту.

У Швеції видається дуже популярної літератури, листівок, плакатів, де у простій і переконливій формі розкривається шкідливість наркотиків та алкоголю, рекомендується, як позбутися шкідливої звички. Ці друковані видання виходять за рахунок бюджету комуні і розповсюджуються в навчальних закладах, за місцем проживання, в лікарнях, на робочих місцях. Соціальні служби залучають до роз'яснювальної роботи з молоддю експертів, котрі також проводять спеціальні заняття з батьками, даючи їм знання антинаркотичного законодавства, наркотичних засобів, способів надання невідкладної допомоги в екстремальних випадках.

Надзвичайно гострою для багатьох країн є проблема безпритульності. Як соціальне явище, вона набуває “вибухового” характеру в періоди суспільних потрясінь – воєн, голоду, екологічних локальних катастроф, землетрусів та повеней, інших кризових явищ.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому виникає об'єктивна потреба у реконструкції форм соціальної допомоги та взаємодопомоги у слов'ян?

2. Визначте роль і вкажіть на значення родових і територіальних громад у наданні соціальної допомоги.

3. У чому була сутність братчин, родових обрядів ушанування предків, культу героя і взагалі культових форм реципрокних відносин у давніх слов'ян?

4. Назвіть та охарактеризуйте форми допомоги та взаємодопомоги у давніх русичів.

5. Вплив хрещення України-Руси на модель соціального захисту населення.

6. Благодійність князя Володимира Великого, її переваги й недоліки.

7. Соціальний захист за князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха.

8. Як відбувався розвиток системи соціальної допомоги православної церкви на Русі.

9. Визначте особливості парафіяльної системи допомоги й захисту.

10. Охарактеризуйте соціальну діяльність монастирів, ктиторську монастирську систему.

11. Опишіть становлення монастирської системи допомоги та підтримки нужденних у Московській державі XIV–XVIII століть.

12. У чому полягала державна політика стосовно жебрацтва в Московії?

13. Ставлення до жебраків як проблема тогочасного суспільства.

14. Охарактеризуйте приватну благодійність у Московській державі XIV–XVIII століть.

15. У чому полягала самопомога у рамках козацької демократії?

16. Українські релігійні братства, основні напрямки їхньої діяльності.

17. Основні тенденції розвитку в царині соціальної роботи у Західній і Центральній Європі (XIV–XVI століття).

18. Формування адміністративної системи допомоги нужденним у Російській державі за часів правління Петра I.

19. Боротьба російського уряду з професійним жебрацтвом на зломі XVII–XVIII століть.

20. Форми і масштаби приватної добродійності в Російській імперії у XVIII–XIX століттях.

21. Чим відрізнялося опікування інвалідами військової служби за Петра I та Катерини II?

22. Як здійснювалося опікування душевнохворими, незрячими і глухонімими, а також хворими дітьми у XVIII–XIX століттях.

23. Які наслідки мало поширення проституції в Росії, і як уряд намагався боротися з нею?

24. Етапи процесу трансформації ізоляційної системи.

25. Якими були спрямування і сутність перших фабричних законів?

26. Вплив реформ 60–70 років XIX століття на організацію соціального захисту в Росії, роль земських установ.

27. Профілактика зубожіння населення та організація громадських робіт земствами.

28. Міністерство державної опіки – напрямки його діяльності та об'єкти соціальної допомоги.

29. У чому полягала сільська та волосна форми соціальної опіки в Росії на зламі XVIII–XIX століть.

30. Охарактеризуйте церковно-парафіяльну систему допомоги в Російській імперії кінця XIX початку XX століття.

31. Як відбувався розвиток діяльності Імператорського людинолюбного товариства і що собою являла створена у цей час Опікунська рада установ імператриці Марії?

32. Коли було започатковано діяльність опікунства для сліпих і глухонімих у Росії, який був зміст їхньої роботи, як було організовано опікування пораненими та дітьми загиблих батьків унаслідок воєн початку XX століття?

33. Система державно-суспільної соціальної опіки в Росії, а також особливості такої опіки в Україні на початку XIX століття.

34. У чому сутність нової парадигми соціальної допомоги після жовтневого перевороту 1917 року, і як відбувалося її впровадження?

35. Створення більшовицькою владою нових органів системи соціальної допомоги, функції та структура Наркомату державної опіки і Наркомату соціального забезпечення.

36. Яка допомога надавалася “жертвам контрреволюції”?

37. У чому сутність селянської громадської взаємодопомоги, впровадженої радянською владою у 20-х роках XX століття.

38. Причини і наслідки голодомору в Україні 1921–23 років.

39. Порівняльна характеристика соціальної політик радянської влади стосовно голодуючих у Росії та в Україні в 1921–23 роках.

40. Масштаби і значення допомоги голодуючим України зарубіжними благодійними організаціями у 1922–23 роках.

41. Як відбувалися розкуркулення й голодомор в Україні та на Кубані в 30-х роках XX століття, які масштаби та наслідки цих акцій?

42. Як радянська влада боролася з безпритульністю дітей і як здійснювалося соціальне забезпечення інвалідів у 20–30 роки XX століття?

43. Як відбувалося зародження і розвиток пенсійного забезпечення інвалідів у 20–30 роки минулого століття?

44. Зміни у соціальному забезпеченні у зв'язку із введенням нових конституцій СРСР (1936) та УРСР (1937).

45. Соціальна політика радянської влади у 20–30 роки XX століття.

46. Соціальна робота в СРСР під час другої Світової війни.

47. Об'єктивні і суб'єктивні причини голодомору в Україні 1946–47 років.

48. В чому полягала зарубіжна допомога голодуючим в Україні? Яку роль відіграло населення Західної України в зменшенні смертності в Україні від голодомору?

49. Трансформація системи соціального забезпечення в СРСР у 1950–91 роках.

50. Загальна оцінка радянської системи соціального захисту на початку 90-х років XX століття.

51. Соціально-економічна ситуація в Україні у перше десятиліття після здобуття незалежності.

52. Територіальні центри соціальної допомоги, їх призначення і масштаби діяльності на кінець 1990-х років.

53. Який орган державного управління створено в Україні стосовно молоді?

54. Структура державної служби зайнятості України на кінець 1990-х років, її функції і зміст діяльності.

55. Дайте визначення поняття “волонтерство” й охарактеризуйте волонтерський рух у незалежній Україні.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Айрон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Пер. з фр. Г. Філіпчука. – К.: Юніверс, 2004. – 688 с.
2. Актуальні проблеми теорії і практики соціальної роботи на межі тисячоліть: Монографія. – К.: УДЦССМ, 2001. – 344 с. // Соціальна робота. Книга І.
3. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 1. Соціальна статика: Навч. пос. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2000. – 336 с.
4. Гавриленко І.М. Соціологія. Кн. 2. Соціальна динаміка: Навч. пос. – К.: ВЦ “Київський університет”, 2000. – 464 с.
5. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
6. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи. Навчальний посібник. – Тернопіль: Астон, 2004. – 174 с.
7. Гусякова Л.Г., Холостова Е.И. Основы теории социальной работы. – М., 1997. – 314 с.
8. Димитрова Л.М. Соціальна робота: логіка розвитку // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 1. – С. 5–14.
9. Доуэл М., Марш П. Ориентированная на решение задач социальная работа. – К.: Амстердам, 1997. – 320 с.
10. Дубинский В.И. Социальная работа в Германии. – М.: ГАСБУ, 1996. – №1-5.
11. Зайчук Б.О., Зарудний О.Б., Березіна С.Б., Александров В.Т., Недбаєва С.М. Загальнообов’язкове державне пенсійне страхування: Навч. курс. – К.: НВП “АВТ”, 2004. – 256 с.
12. Іванова О.Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій. – К.: “Вид. дім Академія”, 2003. – 107 с.
13. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи. Курс лекцій / Поліщук В.А., Янкович О.І. – ТДПУ, Тернопіль, 2009. – 256 с.
14. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчіненка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 480 с.
15. Конституція України. – К.: Рада, 1996. – 86 с.
16. Кузьмин К.В., Сутырин Б.А. История социальной работы за рубежом и в России с древности до начала XX в. – М.: Академический проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 480 с.
17. Леннеер-Аксельсон Б., Тюлефорс И. Психосоциальная помощь населению / Пер. со швед. – М., 1994. – 368 с.
18. Лукашевич М.П., Мигович І.І. Теорія і методи соціальної роботи. – К.: МАУП, 2002. – 240 с.
19. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціологія соціальної роботи (курс лекцій: навч. пос. – К.: ІПК ДСЗУ, 2009. – 210 с.
20. Лукашевич М.П., Туленков М.В., Яковенко Ю.І. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій: Підручник. – К.: Каравела, 2008. – 544 с.
21. Мельников В.П., Холостова Е.И. История социальной работы в России: Учебное пособие. – М.: Издательско-книготорговый центр “Маркетинг”, 2002. – 344 с.
22. Мигович І.І. Соціальна робота (вступ до спеціальності). – Ужгород, 1997. – 180 с.
23. Мицик В.Ф. Виднокрай. – К.: КВІЦ, 2010. – 260 с.
24. Некрасов А.Я. Международный опыт социальной работы. – М.: ГАСБУ, 1994. – 219 с.
25. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000. – 281 с.
26. Практикум із соціології: Навч. пос. для студ. вищих закладів освіти / За ред. В.М. Пічі. – 2-е вид. – Львів: “Магнолія 2006”, 2009. – 368 с.
27. Психология социальной работы: Уч. пос. / О.В. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др.; Под общ. ред. М.А. Гулиной. – СПб: Питер, 2004. – 351 с.
28. Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2003. – 252 с.
29. Семигіна Т.В. Робота в громаді: практика й політика. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 180 с.
30. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е.И. Холостовой. – М., 1997. – 440 с.
31. Смелзер Н. Социология: Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
32. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. д. и. н., проф. Е.И. Холостова, д.и.н., проф. А.С. Сорвина. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 427 с.
33. Соціальна робота в Україні: Навч. пос. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: Центр навч. літ., 2004. – 256 с.
34. Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В.І. Полтавця. – К.: 2000. – 236 с.
35. Соціальна робота в Україні: теорія і практика: Посібник для підв. квал. прац. центрів соц. служб для молоді. – У 2-х ч. / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. – К.: УДЦССМ, 2001. – 296 с.
36. Соціальна робота: Підручник / В.А. Поліщук, О.П. Бартош-Пічкач, Н.М. Горішна, Г.В. Лушук, О.Ю. Пришляк / За ред. Н.Г. Ничкало. – Тернопіль: Збруч, 2010. – 330 с.
37. Соціальна робота: Хрестоматія. – К.: ДЦССМ, 2001. – 396 с. // Соціальна робота. Книга 3.
38. Стандарти соціальної політики: Збірка проектів документів. – Кн. 2 / За ред. Л.Л. Сідельник. – К.: ТОВ “ЛДЛ”, 2007. – 232 с.
39. Теория социальной работы / Под ред. Е.И. Холостовой. – М., 1998.
40. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособив для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр “ВЛАДОС”, 2001. – 432 с.
41. Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. У 6 част. – Львів: Кальварія, 1996. – 409 с.